

Viktorija Antolković

mag. hist.

Valentina Nedeljko

[povijest/filozofija]

Francesca Vudrag

[povijest/povijest umjetnosti]

Lipanjaska gibanja: oralna historija studentskih demonstracija na Filozofskom fakultetu 1968. godine

Izraz političkog nezadovoljstva u obliku studentskih demonstracija raširenih diljem svijeta pa i u samoj Jugoslaviji obilježje je 1968. godine. Potaknuti grubom reakcijom policije na jednoj brigadirskoj priredbi, zahtjevi studenata se radikaliziraju i usmjerauju od traženja i kažnjavanja krivaca za taj incident na kritiku sistema te sankcioniranje odgovornih za nezadovoljavajuće stanje u državi. Tako je beogradska „vrela sedmica“ pružila poticaj i ponudila model za širenje demonstracija u ostale gradove Jugoslavije, ali s ponešto različitim ishodima, kao što to pokazuje zagrebački slučaj. U konačnici je cijela situacija riješena potezom najvažnijeg čovjeka u državi koji je time još jednom demonstrirao vlastitu političku mudrost i lukavost. No kraj demonstracija ne znači nužno i kraj konfrontacija oko uzroka i konačne ocjene „lipanjskih gibanja“, što je razlog zbog kojeg o ovoj temi postoji mnoštvo nesporazuma i oprečnih mišljenja. Kroz usmena svjedočanstva svjedoka rekonstruiran je slijed događaja u Zagrebu, s posebnim fokusom na Filozofski fakultet, te ujedno pružena prilika za refleksiju i prosuđivanje vlastitih stavova i motiva.

Ključne riječi: oralna historija, 1968., „lipanjaska gibanja“, *Praxis*, Filozofski fakultet

Demonstracije u Jugoslaviji javljaju se u specifičnom povijesnom trenutku u kojem dolazi do niza sličnih studentskih demonstracija diljem Europe i svijeta. Te 1968. godine, „virus“ kritiziranja svega postojećeg krenuo je iz Sjedinjenih Američkih Država da bi u Europi zahvatio kako kapitalističke, tako i socijalističke zemlje. Bez obzira na društveno-političko uređenje, svima im je zajedničko nezadovoljstvo studenta zbog loših materijalnih uvjeta života, zahtjev za demokratizacijom društva i prestankom ratnih aktivnosti u Vijetnamu. Studenti u zapadnim zemljama smatraju se otuđenima od vrijednosti ostatka društva te traže njegove korjenite promjene, kritiziraju posljedice medijske manipulacije društva i odbijaju slijepu poslušnost autoritetima. Iako su studenti iz različitih zemalja i društvenih sustava dijelili osnovne prosvjedne taktike, poput „prosvjeda sjedenjem“ (*sit-in*) ili organiziranja štrajkova, u svakoj zemlji su oni bili potaknuti i nizom specifičnih unutarnjih pitanja. U Sjedinjenim Državama studenti su bili pod velikim utjecajem antiratnog raspoloženja i pokreta za građanska prava, kako u pogledu političke retorike tako i u pogledu prosvjedne taktike. Vijetnamskom ratu nije se nazirao kraj dok su atentati na borca za prava Afroamerikanaca Martina Luthera Kinga (1929. - 1968.) i američkog senatora Roberta Kennedyja (1925. - 1968.) dodatno uzburkali već ionako usijanu atmosferu. Dok se u Parizu većina stanovništva, ponajviše intelektualci pa i radnici, uključuje u demonstracije podržavajući studentske zahtjeve za reformom sveučilišnog sustava i zajednički kritizirajući vlast de Gaullea, u Njemačkoj studentske proteste obilježava kontekst poslijeratne podjele Berlina i čitave zemlje te izraženi generacijski jaz s obzirom na pitanje načina participacije i reakcije njihovih roditelja na užase Drugog svjetskog rata. S druge strane, prosvjedi u Istočnoj Europi više su usmjereni na ispravljanje nedostataka postojećeg političkog sustava koji se očituju u pretjeranom birokratizmu i samovolji partijskog vrha. Studenti u Čehoslovačkoj su pružili podršku reformnom rukovodstvu i pokušaju izgradnje „socijalizma s ljudskim licem“,¹ a u Poljskoj je žar protesta potaknula zabrana kazališne adaptacije djela „Dušni dan“ Adama Mickiewicza.² Zahvaljujući izvještajima o studentskim nemirima u ostalim zemljama, osobito u Čehoslovačkoj i Poljskoj, koji su objavljavani u jugoslavenskim studentskim časopisima, studenti u Jugoslaviji su se solidarizirali sa svojim kolegama.³ Unatoč informacijama o zbivanjima u svijetu koje su studentima bile dostupne, studentski nemiri u Jugoslaviji su ipak prvenstveno počivali na unutarnjopolitičkim uzrocima. Zastoji u provođenju privredne reforme, partijski monopol i nedostatak dijaloga između predstavnika različitih viđenja daljnjeg razvoja jugoslavenskog samoupravnog socijalizma su poslužili kao okidač studentskog nezadovoljstva.

Lino Veljak: *Postojala je atmosfera u svijetu. Osnovna stvar je međunarodni kontekst, pobuna u zraku, osjećaj da se može sve, da ne postoje granice, da treba samo savladati one prepreke koje su se tu postavile, neke okoštale strukture, da bi nakon toga uslijedilo nešto bolje.*

Milan Mesić: *Reakcija na '68. je bila teorijski pokušaj odgovora na nove društvene pokrete u Europi. Iako je to '68., agenda studentskog pokreta u tadašnjoj Jugoslaviji ne može biti ista makar se čini izvana, nekom površnom promatraču. Antiautoritarizam je vjerovatno ključna ideološka poveznica, svi će se na to pozivati, na reformu sveučilišta,*

reformu društva, to je preuzeto ideološki. Međutim, agenda nije ista. Agenda zapadnog studentskog pokreta je postmaterijalistička, tamo se ne pojavljuje pitanje socijalne nejednakosti već se pojavljuje pitanje autoritarizma u smislu društvene vrijednosti i ideologije koji taj pokret iz vrlo različitih perspektiva promatra i napada. On je dosta ideologiziran i tu postoji jedno ideološko šarenilo. Kod nas nema takvog šarenila, to je jedna stvar. Drugo, agenda nije postmaterijalistička već je to pitanje socijalnih nejednakosti.

Ipak, treba imati na umu pluralitet političkih kultura koje su na različite načine bile drugačije od službene. **Drago Rokсандić** je u vrijeme „lipanjskih gibanja“ bio student druge godine filozofije i sociologije na Filozofskom fakultetu. Usto, bio je i višegodišnji omladinski aktivist - u svojoj dvadesetoj godini, bio je predsjednik Predsjedništva Općinske konferencije Saveza omladine Zagreb-Centar i član Sekretarijata Predsjedništva Gradske konferencije Saveza omladine Zagreba. Prema njegovim riječima:

Zbivanja u Zagrebu, Beogradu, Ljubljani i bilo gdje drugdje su uvijek imala vlastitu logiku, vlastite logike. Ono što je neupitno, kad su počela sva zbivanja, to je u cijeloj zemlji izazvalo vrlo jak učinak. Ne bi se to bilo, naravno, dogodilo da iz toga vremena nije bilo akumulirano poprilično nezadovoljstvo, vrlo različitih naravi.

To potvrđuje i **Šime Vranić**: *Kao prvo, u svijetu su se poduzimale različite akcije koje su nam poslužile kao inspiracija, i drugo, država se mora regenerirati inače će propasti. Mislio sam da treba nešto učiniti, upozoriti ljude da državu ne treba tako voditi, da samoupravljanje, iako dobra ideja, ne garantira napredak. Stvari se moraju promijeniti, selekcija mora biti pozitivna, ne negativna. Pozicije se moraju dati boljima, a ne zaslužnima - poanta je bila reći glupima da su glupi.*

Lino Veljak: *U konkretnoj ovdašnjoj našoj situaciji, dakle tada jugoslavenskoj, a konkretno i hrvatskoj, bila je riječ o još jednoj stvari, osjećaju velikog rascjepa između proklamiranih ideja i realnosti. S jedne strane se proklamiraju ideje ravnopravnosti, pravednosti, slobode, a s druge strane nema ravnopravnosti u raznoraznim aspektima. Pravednost je prilično relativan pojam jer se raspodjela koja bi trebala u principu biti prema radu i rezultatima rada često vrši prema privilegijama i položaju u socijalnoj hijerarhiji. Sloboda je veoma ograničena. Treba paziti što se govori. Ima stvari o kojima se ne može javno govoriti, postoji jedan monopol koji se ne može dovoditi u pitanje, monopol Komunističke partije. Dakle, s jedne strane je osjećaj nade, globalni, a s druge strane osjećaj rascjepa između riječi i djela i nedostatka slobode, lokalni, koji je onda izazvao te pjesnje.*

Na brojnim tribinama intelektualci su otvoreno kritizirali nesklad između teorije i prakse samoupravnog socijalizma. Najglasniji kritičari režima bili su profesori i studenti, koji su dosljedno tražili provedbu privredne reforme, ali i ustavnih načela i partijskog programa. Prvi put nakon rata masovno su se tražile ostavke i smjene političara koji su se smatrali odgovornima za loše vođenje države. Osjećaj iznevjerenih obećanja i ideala te ekonomska nesigurnost po završetku fakulteta senzibilizirala je studente za socijalna pitanja. Društvene nejednakosti počele su biti još vidljivije nakon privredne reforme i izostanka očekivanih pozitivnih efekata. U intervjuu za *Vjesnik* u

srijedu Simeon Zatezalo, sekretar Gradskog komiteta Saveza komunista Beograd, tvrdi da se u Jugoslaviji već duže vrijeme zapažalo konstruktivno nezadovoljstvo mladih sporošću rješavanja reformskih pitanja, problemima sveučilišnog sustava i zapostavljanjem udjela studenata u samoupravljanju. Ističe da se snažna politizacija studentskih redova nadovezala na proces demokratizacije čitavog jugoslavenskog društva nakon IV. plenuma. Studenti odbijaju biti objekt političke manipulacije i teže postati aktivni politički subjekt.⁴

Žarko Puhovski, nakon dvogodišnjeg studija fizike u Zagrebu, odlazi studirati filozofiju u Frankfurt. Po povratku iz Njemačke upisuje se 1968. na Fakultet političkih znanosti.

Mnogi ekonomisti i političari su studentski pokret interpretirali kao otpor privrednoj reformi koja je '65. počela. I doista su studenti i profesori veoma oštro govorili protiv tržišta. Međutim, bitno je da ista ta reforma nije još u punom smislu riječi počela funkcionirati, ali je pokazala elemente raslojavanja ne više samo između funkcionara i običnih ljudi, nego i između ljudi zaposlenih u različitim vrstama firmi, kako se tada reklo – radnih organizacija, i između gasbarbajtera koji su imali novce iz inozemstva, devize, što je bilo puno važnije. Te razlike su studenti smatrali izdajom revolucije pa onda dijelom i rehabilitiranje tržišnog mehanizma koje je formalno bilo naznačeno kao cilj privredne reforme '65.

Milan Mesić: *Jedan od strateških poteza vezanih uz reformu '65. je otvaranje granica. Privredna i društvena reforma značila je oslobađanje elemenata tržišta u tadašnjem jugoslavenskom gospodarstvu, arbitraži i državnim poduzećima, znači ekonomiziranje radom. I tada se pojavio višak radne snage što prije nije bio slučaj pa dolazi do puštanja radnika. Mora se naći taj ventil, i nalazi se u slobodnoj emigraciji, do tada je migracija bila politička makar se odlazilo iz ekonomskih razloga, ali se nisu mogli vratiti. '63. imate amnestiju kojom se ekonomski migranti mogu vraćati. E sad, studenti kažu ne, mi nećemo da naši radnici rade za zapadne kapitaliste, oni traže povratak radnika na takozvanom privremenom radu.*

Mladen Martić: *Te '68. kod nas su se počele nazirati socijalne razlike, plaće su se počele jako razlikovati, ne kao danas, danas je i 40:1 nešto što se prihvaća, a onda se s 4:1 ili 3:1 prešlo na 7:1 nakon privredne reforme. I to je već bilo dovoljno. Neki su tih godina počeli graditi vikendice, kupovali su se prvi auti... Evo i ja sam imao auto jer mi je tata predavao vani i imao je nešto deviza, a nije ga zanimalo voziti auto i kupio je svom sinu. Tako da sam ja bio crvena buržoazija koja je išla se buniti protiv te buržoazije.*

PRAXIS

Uz nekoliko glavnih poticaja poput stanja u zemlji i vala studentskog bunta iz drugih zemalja, svakako je na intenziviranje studentskih protesta u Jugoslaviji utjecala aktivnost sveučilišnih profesora, prvenstveno praksisovaca. Jugoslavenske vlasti su imale specifičan odnos prema izlazu časa *Praxis* što se može dijelom shvatiti kao posljedica proklamiranog poststalinističkog liberalnog društvenog uređenja Jugoslavije. Krajem 1960-ih godina Jugoslavija je imala iznimno povoljan međunarodni

položaj pa joj svakako nije bilo u interesu ugroziti vlastiti ugled agresivnim obračunima s kritičarima vlastitog sistema te je primjenjivala mudru taktiku tolerancije, ali uz sveobuhvatnu kontrolu njezina utjecaja. Tako su za čitavog vremena izlaza časopisa, od 1964. do 1974. godine, političke vlasti istovremeno financirale i oštro napadale djelatnost praksisovaca. Posebna opasnost od ove vrste kritike krila se u činjenici da se na stranicama časopisa nije raspravljalo samo o teoretskim pitanjima filozofije već su upravo u duhu vlastite teorije prakse⁵ jugoslavenski filozofi kao svoj glavni zadatak postavili permanentnu kritiku jugoslavenske stvarnosti u duhu Marxove „kritike svega postojećeg“.⁶ Također, bitna činjenica za izostanak oštrije reakcije od strane vlasti jest ta da časopis izlazi i u međunarodnom izdanju te da su od 1966. u redakcijskom savjetu i vodeći strani intelektualci poput Herberta Marcusea i Ernsta Blocha.⁷ U jeku studentskih demonstracija 1968. godine na Korčuli je u kolovozu na 150. godišnjicu rođenja Karla Marxa održan filozofski simpozij s temom „Marx i revolucija“. *Korčulanska ljetna škola*, koja se održava puno desetljeće od 1963. godine, prvotno je zamišljena kao seminar s ciljem dodatnog obrazovanja srednjoškolskih nastavnika filozofije i sociologije, no ubrzo prerasta u međunarodno poznat filozofski simpozij.⁸ Na već spomenutom simpoziju 1968. godine, mnogo je riječi bilo o nedavnim studentskim demonstracijama, ali organizatori ipak nisu namjeravali pretvoriti okupljanje u središte prolongiranja studentskog pokreta. Govorilo se o problemu revolucije u razvijenim zapadnim zemljama, o socijalnoj revoluciji i naravi samoupravljanja u Jugoslaviji. U raspravama o revoluciji iznošena su razna, često i oprečna mišljenja, jer se dio govornika zalagao za potrebu permanentne revolucije dok su drugi naglašavali nužnost njezina evolucijskog razvoja.⁹

Ognjen Čaldarović, u to vrijeme student sociologije i filozofije na Filozofskom fakultetu, i sam je aktivno sudjelovao u demonstracijama. O stupnju angažiranosti svjedoči i odlazak u noći 4./5. lipnja na Fakultet političkih znanosti kako bi uzeo šapirograf i umnožio letke koje je sutradan trebalo podijeliti. Osim njega, sudjelovali su i sin profesora Sutlića, Vanja Sutlić, te njegov otac Mladen Čaldarović.¹⁰ Mladen Čaldarović je tada bio profesor na Fakultetu političkih znanosti te jedan od članova redakcijskog savjeta časopisa *Praxis*, inače jedan od angažiranijih profesora u studentskom pokretu.

Ognjen Čaldarović: *Praxis je jedna posebna priča. To je časopis koji je izlazio od '64. do '74. godine, tiskao se u Sisku, bilo je jeftinije tamo. (...) Praxis je imao jednu vrlo značajnu funkciju u profiliranju tadašnje društvene klime. Zapravo, kad pogledate to iz jedne perspektive, Praxis je bio financiran od države, a kritizirao je tu istu državu. Na tom tragu je '68. vrlo slična. '68. je kritizirala državu zbog njene neusavršenosti, nedorečenosti, zbog propusta koji se rade u svakodnevnom životu, a Praxis je to analitički i filozofski utemeljivao, kako bi se reklo, na zasada mladog Marxa i „kritike svega postojećeg“, jer nikad postojeće nije dovoljno dobro da ne može biti kritizirano. (...) Interesantan fenomen koji se može tome svakako pridružiti je Korčulanska ljetna škola. To je bilo jedno mjesto u koje su mogli i studenti otići, vidjeti Herberta Marcusea ili Blocha, ili Ericha Fromma. To je isto država financirala. Dakle, na neki način opoziciju protiv sistema držala je država pod kontrolom. (...) Nesumnjivo je ta generacija koja je bila aktivna na Odsjeku za sociologiju i filozofiju 1960-ih godina sigurno utjecala na profiliranje javnog mnijenja, na odnos prema službenoj*

politici i na motiviranje studenata. (...) Korčulanska ljetna škola, Praxis - bili su zapravo ventili kroz koje se moglo raspravljati o različitim temama koje su nekako bile prikrivene i bile su tada daleko ispred vremena. Takozvani rani radovi Marxovi i Engelsovi bili su otkriveni 30-ih godina prošlog stoljeća i onda su pružili sasvim novi uvid u razmišljanje. Tako da na tragu tog tzv. autentičnog Marxa koji afirmira čovjeka kao biće prakse, što bi rekao Gajo Petrović, je došlo do toga da je čitavo učenje društveno-humanističkih znanosti bilo drugačije usmjereno nego što je to recimo u Americi ili u zapadnim zemljama gdje imate pojam marksizam kao legitimni predmet proučavanja ili kao jedan od pristupa društvenim znanostima. Ali kod nas je marksizam tada bio po definiciji službena ideologija, a onda ako ste se koristili marksizmom da kritizirate postojeći sistem onda to nije bilo dobro. Nije tu bila nikakva zla namjera da se sad studenti odgajaju tako da ruše sistem, nego da ga kroz kritiku usavršavaju. „Kritika svega postojećeg“ je trebala dovesti do neke pozitivne promjene, a ne do urušavanja sistema.

No, kritiku monopolističke pozicije Saveza komunista vlasti su shvatile kao mogućnost okupljanja i izlaska grupe filozofa i intelektualaca na političku scenu, što je postalo posebno aktualno tijekom studentskog bunta kada partijski „funkcioneri“ uviđaju značajan odjek koji je kritička djelatnost imala među studentskom populacijom, posebno na Filozofskom fakultetu gdje je nekolicina praksisovaca držala profesorska mjesta. Isto tako ta sveobuhvatna kritika percipirana je i kao negacija i podcjenjivanje svega onoga što je političko vodstvo postiglo u poslijeratnom razdoblju, a intelektualci su u medijima, kontroliranim od partijskih vlasti, predstavljeni kao zagovornici povratka građanskog društva i čuvari vlastitih materijalnih privilegija. No, ono što je zapravo kritizirano na stranicama *Praxisa* bilo je veliko i očito nepodudaranje između planova i načela koje je zacrtao Savez komunista i onoga što se stvarno provodilo u praksi. Vlasti su namjeravale provesti privrednu reformu na temelju socijalističke privrede koja je posjedovala neke elemente tržišta što su intelektualci oštro osudili smatrajući da bez šire društvene reforme, a naposljetku i političke reforme samog Saveza komunista nije moguće provesti proklamiranu demokratizaciju zemlje. Također su isticali da bi povezivanje sustava samoupravljanja s ekonomijom koja se zasniva na tržišnim odnosima i profitu dovelo u opasnost same vrijednosti socijalizma.¹¹ Planirano provođenje privredne reforme dovelo bi u nezavidan položaj i kulturnu djelatnost jer bi se zbog preorijentacije na tržišne odnose u svim društveno-ekonomskim sferama smanjile financije koje je država dotad izdvajala za kulturu.¹² Naglašavali su da kreativni način razmišljanja zasnovan na argumentiranoj kritici treba suprotstaviti sterilnoj birokraciji koja upravo svojim nastojanjem da očuva privilegirani položaj u društvu koči nužno provođenje reformi.¹³ Kako Rudi Supek iznosi u članku objavljenom u časopisu *Praxis*: „Nikakav samoupravljački socijalizam nije moguć bez svjesnog idejnog djelovanja marksističkih intelektualnih snaga na *globalnom* ili *općem* društvenom planu. Prebacivanje idejnih ili ideoloških pitanja na plan samoupravljačke prakse samih radnih kolektiva (...) predstavlja običnu birokratsku mistifikaciju.“¹⁴ Kritike *Praxisa* s intelektualnih pozicija uglavnom počivaju na tezi da praksisovci često raspravljaju o pitanjima za koja nisu dovoljno stručno potkovani, poput onih koja se tiču ekonomije. Praksisovci su prema načelu humanističkog marksizma uglavnom iz šire društvene perspektive kritizirali negativne fenomene koji se protive socijalizmu

poput neutemeljenih privilegija i bogaćenja uskog kruga elite te nezaposlenosti širokih društvenih slojeva što je rezultiralo masovnim odlaskom na rad u inozemstvo. Također, dio praksisovskih teorija djeluje paradoksalno i utopistički poput onih koje predviđaju autoplaniranje proizvodnih snaga rada što sugerira da bi „čovjek bio slobodan upravo zato što bi neke temeljne pretpostavke njegove slobode bile planski stvorene.“¹⁵

Osim „lipanjskih gibanja“ na sveučilištima, glavni poticaj vlastima za intenzivniji obračun s kritičarima jugoslavenskog samoupravnog socijalizma svakako je bila intervencija zemalja Varšavskog pakta u Čehoslovačkoj. Uvođenje Brežnjevljeve doktrine ograničenog suvereniteta bilo je jasno sovjetsko upozorenje da u svakoj socijalističkoj zemlji u kojoj bi razvoj socijalizma bio ugrožen ostale socijalističke zemlje imaju pravo intervenirati.¹⁶ Tako je i najmanja mogućnost vojne intervencije Sovjetskog Saveza u slučaju unutarnjopolitičkih trzavica, te potreba očuvanja državnog suvereniteta, poslužila je jugoslavenskim vlastima kao opravdanje za dosljednije akcije protiv intelektualaca i ostalih kritičara Saveza komunista. Važno je istaknuti da unatoč zavidnoj međunarodnoj reputaciji *Praxis* nije imao znatniju recepciju među jugoslavenskim stanovništvom, što se može objasniti složenošću teorijskih promišljanja (*Praxis* kao znanstveni i filozofski časopis nije bio dostupan i čitljiv široj publici), ali i negativnim prikazima djelatnosti praksisovaca u ostalim državno kontroliranim medijima. Unatoč tome, neki od praksisovskih zahtjeva poput demokratizacije društva, dokidanja birokratskih privilegija te hitnog rješavanja ekonomske krize mogli su se pročitati i na parolama i u proglasima studenata.¹⁷

Drago Roksandić: *Ako je moguće govoriti o zajedničkom nazivniku, koji bi i meni danas bio prihvatljiv, bila je to politička kultura „nove ljevice“. U tome je krugu intelektualno hegemoni status imao časopis Praxis, točnije, ljudi koji su ga činili i simbolizirali, počevši od Rudija Supeka i Gaje Petrovića nadalje. Moram dodati da sam njihova shvaćanja u vezi s filozofijom prakse, napose u vezi s antropološkim marksizmom, postupno recipirao kao gimnazijalac. Časopis sam, uostalom, bio počeo čitati od njegova prvog broja, 1964. godine. Kasnije sam bio jedan od onih studenata – pamtim i Rajka Grlića, Ivana Rogića Nehajeva, Nenada Preloga itd. – koji su odlazili na otvorene redakcijske sastanke u Klubu sveučilišnih nastavnika. To je tek za mene bilo dragocjeno iskustvo, naročito kada je riječ o razvijanju smisla za dijalošku kulturu, nadasve za kritičko mišljenje.*

Boris Senker je tijekom „lipanjskih gibanja“ bio student anglistike i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu te je prisustvovao mitinzima održanim u Studentskom centru.

Praksisovci su cijelo vrijeme bili prisutni, i Gajo Petrović i Kangrga i drugi su bili neprekidno na mitinzima, zajedno sa studentima su se javljali, sudjelovali, bili su govornici na tim skupovima, sudjelovali su u formuliranju zahtjeva iz Proglasa Akcionog odbora. Zapravo, radikalizacija svih zahtjeva je bila u duhu praksisovaca. Zanimljivo je, Praxis je bio zapravo ljeviji od službene politike, zahtjevi koji su bili izraženi, pogotovo u proglasu revolucionarnih studenata, bili su na liniji nečega što je vodilo prema potpunom ukidanju svakog oblika tržišta robno-novčane privrede. Najradikalniji zahtjev je bio ukidanje novca, prijelaz na nekakav oblik privređivanja društvenih odnosa koji bi isključili sve što ima ikakve veze s

kapitalizmom, s robno-novčanom privredom itd. Praksisovci koji su bili na Filozofskom fakultetu i na Politologiji su itekako bili prisutni. Naime, dobro se sjećam da je i Vanja Sutlić koji nije predavao filozofiju ovdje nego na politologiji, bio jedan od onih koji su se javljali, među ostalima i njegov sin koji je isto sudjelovao dosta intenzivno u svemu. Treba reći da su praksisovci zaslužni možda u tom smislu što su svojim autoritetom utjecali na to da se nije izašlo na ulice. Nekoliko puta je u Studentskom centru bilo poziva da se ide na ulice, i svaki put kad je to krenulo su upravo Kangrga, Petrović i Sutlić spriječili. Sjećam se da je bio jedan poziv ne izlazimo van, ne dajte da nas zovu ruljom, a došlo bi do velikog sukoba jer je cijeli Studentski centar bio okružen prilično jakim snagama policije.

Mladen Martić: *Ja sam najveći dio vremena proveo u Studentskom centru, praksisovci su tu bili na prvim zborovima skoro cijelo vrijeme, a i gore u prostoru takozvane „četvorke“, odnosno dvorane za sastanke upravitelja, ravnatelja, nekad generaldirektora Studentskog centra. Tu je sjedjela stalno jedna skupina ljudi koji su dolazili, neki iz grada jer ulaz je bio prije ulaska u sam Studentski centar. Jasno i na fakultetu su praksisovci bili ti koji su po prirodi stvari bili najprisutniji. Praksisovci su tu samo u praksi provodili ono što su u svom časopisu kroz niz godina razmatrali teorijski, ali su i vrlo praktično u nekim trenucima djelovali na tome da ljudi ne izađu van. Kasnije su si razni pripisivali zasluge za to što se nije izašlo na ulice, a optuživali praksisovce da su pobunjivali studente i slali ih na ulicu što nije bilo točno. Bio sam vrlo blizu, vodio sam nekoliko puta i profesora Sutlića kući, bio sam zbilja u dodiru i znam da to nije bilo tako.*

S druge strane, važno je istaknuti da profesori, osobito praksisovci, nisu bili organizatori studentskih prosvjeda kao što bi se moglo zaključiti iz naknadnih interpretacija. Prije se radilo o pokušaju političkih vlasti da etiketiraju određene krugove kao glavne krivce za demonstracije, odnosno širenje nezadovoljstva u društvu, bez obzira na činjenično stanje stvari, a praksisovci su već neko vrijeme bili na meti vlastodržaca zbog konstantne ideološko-kritičke djelatnosti protiv monopolističke pozicije Saveza komunista u društvu.¹⁸ Vladimir Roksandić, tada student i jedan od urednika *Omladinskog tjednika*, smatra: „*Praxis se nezasluženo mnogo spominje u vezi sa studentskim manifestacijama, što je više plod nagađanja i atmosfere stvorene oko njega nego rezultat čvrstog uvjerenja stvorenog na osnovu analiza i konkretnih dokaza. Tako, na primjer, u Vjesniku od 19. VI. 1968. mogli smo pročitati ove riječi Marinka Gruića, sekretara Gradskog komiteta: „Istina, pred Savezom komunista i posebno pred nama u Zagrebu stoji zadatak, da se na idejnom planu izvrši kvalificirana konfrontacija i razgolite one praksisovske teze koje bitno odudaraju od marksizma (na koji se oni često pozivaju) i našeg koncepta izgradnje socijalizma“. Znači, javno se priznaje da nakon što se toliko vremena kritizira Praxis još nije izvršena „kvalificirana konfrontacija“ na idejnom planu.“*¹⁹

Nenad Peternac: *Praksisovci su kao profesori imali utjecaj na svoje studente, ali u Praxisu je bio niz vrlo različitih intelektualaca i zato nije postojala neka jedinstvena filozofija za koju bi se oni sustavno zalagali i oko koje bi se okupio veliki broj studenata. Postojao je neki duh pod utjecajem Praxisa, ali to se odnosi samo na katedru za filozofiju. Po mom mišljenju je Praxis imao veći utjecaj i ugled vani nego u Jugoslaviji gdje javnost, ali i većinu studenata uopće nije bilo briga za Praxis. Recimo, kad sam ja počeo studirati '69. do izdanja Praxisa*

se uopće nije moglo doći pa i to pokazuje koliko su ljudi bili u mogućnosti saznati o čemu se tamo uopće piše.

Uobičajene optužbe protiv praksisovaca naglašavale su „antisocijalističke i nedemokratske metode“, „pseudolijevе avangardističke snage“, „anarholiberalističke i antireformske ideje“ itd.²⁰ No, sam Milan Kangrga, također u odgovoru na anketno pitanje časopisa *Razlog* o „lipanjskim gibanjima“, smatra da studenti nisu ona društveno-politička snaga koja bi mogla bitno revolucionirati postojeće stanje i izmijeniti društveno-ekonomsku i političku strukturu. Prema njemu, taj zadatak i dalje ima radnička klasa, dok studentski pokret može biti poticaj i „buditelj“ savjesti za ostvarivanje humanističkog socijalizma.²¹ Među zagrebačkim praksisovcima, jedini su se u studentske proteste uključili Gajo Petrović, Milan Kangrga i Mladen Čaldarović.²² Kao jedan od razloga slabijeg uključivanja od beogradskih kolega možda se može promatrati i potreba za izbjegavanjem sukoba s vlastima zbog nastavka izlaženja časopisa *Praxis*, koji je izdavalo Hrvatsko filozofsko društvo, kao i daljnjeg održavanja *Korčulanske ljetne škole*.²³

Lucija Maravić je u vrijeme „lipanjskih gibanja“ radila na Filozofskom fakultetu kao knjižničarka.

Pa moram priznati da su oni bili dosta mlaki, ovi u Zagrebu, i nisu se baš previše uključili u to. Nisu se baš toliko založili ko što bi čovjek očekivao iz onoga što su pisali u Praxisu. Mislim da su se bojali da se ne zabrani izlaženje Praxisa, to vam je bio lukavi potez s njihove strane. I onda, kad su iz Partije izbačeni Čaldarović, Vranić i Petrović, ali ostali su oni inače na svojim mjestima, praksisovci su zapravo poslali čestitku Titu da je on to dobro izveo.

Predrag Matvejević nakon obrane doktorata na sveučilištu Sorbonna u Parizu 1967. godine predaje francusku književnost na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu:

Smatram da je filozofija praksisovaca imala stvaran utjecaj na studentski pokret jer su određeni pojedinci bili stalno prisutni na studentskim zborovima. No, uvijek je postojao dvosmislen odnos prema studentima. Ako se preglasno nešto kaže ili nekoga podrži postojala je opasnost uskraćivanja državne pomoći o kojoj je ovisilo izdavanje časopisa. Jugoslavenske vlasti su tolerirale Praxis jer bi u međunarodnom kontekstu vrlo loše odjeknulo njegovo ukidanje, a vlast u Jugoslaviji se tada nastojala prezentirati kao liberalna s jasnim odmakom od staljinizirane ljevice.

Žarko Puhovski: *Razlika između zagrebačkih i beogradskih praksisovaca je ta što su uglavnom praksisovci tu bili spominjani kao oni na koje su se studenti okretali. Studenti u Zagrebu su bili manje na političku razinu orijentirani nego u Beogradu. Bili su neki mlađi nastavnici koji su se također pojavljivali u raspravama i nisu imali tako važnu funkciju i naknadne interpretacije su zapravo bile da je praksisovska filozofija ta koja je dovela do studentskog pokreta, a to je točno samo za jedan dio pokreta. To je u Beogradu gotovo u cjelini bilo i idejno i organizacijski vezano uz beogradske profesore iz grupe Praxis. Postojale su dvije skupine studenata. Jedna je bila s Fakulteta političkih nauka, kako se tada*

zvaio, kojima je Vanja Sutlić bio na neki način idol, koji su imali u interpretaciji Marxa i u interpretaciji društvene realnosti drukčiji stav od praksisovaca koji su uglavnom bili na Filozofskom fakultetu. Velik broj studenata, recimo s PMF-a i tako dalje, nisu znali ništa ni o praksisovcima ni o Sutliću, koji su se pobunili iz čisto, ako tako mogu reći, sindikalnih razloga zabrinutosti zbog onog što se događa našim kolegama u Beogradu ili zbog nekih ljevičarskih ili radikalnijih ljevičarskih stavova. Praksisovce su doživljavali kao one koji su radikalizirali taj program nasuprot partijskog vodstva.

Šime Vranić: *To su sve mitologije i izmišljotine, pokretu je nasilu prilijepljena etiketa praksisovštine. Važno je distancirati se, čak i od praksisovske etikete kao neodgovornih kritičara sistema jer mi imamo svoju kritiku. Sjećam se kad sam s Gajom bio na filozofskom seminaru u Kölnu i niti jednom mi nije spomenuo da radi na tome!²⁴ Zbog čega drugog ako nije htio sastaviti samo svoju verziju i iskonstruirati tu povijesnu ulogu časopisa Praxis.*

ZAGREB I BEOGRAD

Demonstracije u socijalističkoj Jugoslaviji započele su 2. lipnja 1968. u Beogradu iz banalnog razloga – grupi studenata bio je zabranjen ulazak na zabavno-glazbenu priredbu „Karavan prijateljstva“ organiziranu za brigadiste radničke akcije. Redari i dežurni brigadisti, zbog ograničenog broja mjesta, zaustavljaju studente na ulazu uslijed čega dolazi do prepirke i fizičkog obračuna. Na lažnu vijest o smrti jednog kolege, revoltirani studenti potiskuju policiju i zauzimaju jedno vatrogasno vozilo. Nakon ponoći dolaze do novobeogradskog podvožnjaka gdje su prisiljeni zaustaviti se. Naime, podvožnjak je već zaposjela beogradska policija i okružila studente, a njihov pokušaj pregovora nije uspio te je došlo do žestokog obračuna studenata i policije.²⁵ Sukob studenata i „milicije“ dosiže vrhunac sljedećeg dana, 3. lipnja, i to ponovno kod podvožnjaka, kada 3000 studenata kreće iz Novog Beograda u središte grada, noseći transparente uperene protiv tadašnje vlasti. U sukobu je „milicija“ uporabila i vatreno oružje, pa studenti traže kažnjavanje krivaca, no u razgovorima koje su potom vodili s državno-partijskima dužnosnicima nisu postigli nikakav rezultat.²⁶ Stoga se povlače na fakultete, ističući zahtjeve koje podupiru samo njihovi profesori, ublažavajući štoviše neka radikalna studentska stajališta. Studentski zahtjevi, prvotno o većem sudjelovanju u radu Beogradskog univerziteta i pravu veta na odluke rukovodećih struktura, postupno prerastaju u zahtjeve za reformom Univerziteta, ali se ubrzo formiraju i zahtjevi koji se tiču društva u cjelini, socijalnih nejednakosti i političke liberalizacije.²⁷

Revolucionarna su se gibanja proširila i u druge gradove Jugoslavije – Ljubljanu, Sarajevo, Niš, Kragujevac, Mostar, a među njima i Zagreb.²⁸ Nastali su dijelom kao spontana reakcija na zbivanja u Beogradu, pružajući podršku studentskim zahtjevima, izražavajući duh solidarnosti i zajedništva. Pravi začetak studentskih zbivanja u Zagrebu ne treba gledati samo kroz reakciju na događanja u Beogradu, već i kroz niz studentskih aktivnosti u mjesecima koji su prethodili. Među najznačajnije aktere zagrebačkih studentskih demonstracija ubraja se Šime Vranić, kojem će kasnije Marko Veselica pridodati etiketu „jugoslavenski Dutschke“. U to vrijeme student Fakulteta političkih nauka te član sekretarijata Sveučilišnog odbora Saveza studenata, još u

jesen 1967. godine izabran je u sekretarijat organizacije Saveza komunista Fakulteta političkih nauka. Stvari su se ubrzo intenzivirale, o čemu je sam Vranić napisao: „Predložio sam da organizacija SK osnuje tribinu za otvorene rasprave. Pozvali smo studente s raznih fakulteta, pokrenuti su zanimljivi i pametni razgovori, u kojima su doista ravnopravno sudjelovali i profesori i studenti, i koji su održani u 12 daljnjih nastavaka. Planirali smo taj uspješni koncept razgovora i okupljanja seliti po ostalim fakultetima. Od osporavanja studentskog vodstva na Sveučilištu polako smo išli na razradu ideje o osnivanju alternativnog saveza studenata. Tajni plan je bio rekoncipiranje i reekipiranje *Studentskog lista*, te osiguranje financijskih sredstava za ljetno okupljanje na Korčuli povodom 150. godišnjice rođenja Karla Marxa. Tu je imalo uslijediti osnivanje novog saveza studenata, stavljanje i političkih vlasti i postojećeg Saveza pred svršen čin.“²⁹

Nakon medijskih izvještaja o događajima u Beogradu, političke i studentske organizacije su prionule izradi planova za slučaj da se isti scenarij ponovi u Zagrebu. Na zajedničkom sastanku Sveučilišnog odbora Saveza studenata i Sveučilišnog komiteta Saveza komunista održanom 3. lipnja, raspravljalo se o načinima smirivanja situacije, gdje je jedan od prijedloga bio i davanje benignih ustupaka studentima.³⁰ Međutim, sumnjičavi prema izvještajima medija i političara, neki od studenata odlučili su otići vidjeti što se u Beogradu doista zbiva. Stoga su dvije grupe studenata krenule automobilima izvidjeti situaciju – jedan je bio *NSU Prinz* Slobodana Šnajdera, a drugi *Renault 4* Mladena Martića.³¹

Šime Vranić: *Mi smo negdje u noći, sjećam se da me Sutlić, onaj mlađi, izvukao sa sastanka i dogovorili smo se sa Šnajderom da idemo u Beograd. Još je s nama trebao putovati Goran Babić, ali je s njim čekao i Zlatko Markus, i ne stanu svi u auto. I sad oni raspravljaju ko će, nova ljevica hoće u auto, mo'š mislit nove ljevice, i odluče da ide Babić kao predstavnik te nove ljevice. Ali taj Babić, to je glupan par excellence. Već me je u 15 minuta uspio našivcirati, i skoro sam ga bacio van iz auta da Šnajder nije predložio kompromis – vozi se s nama do Beograda, ali mora cijelo vrijeme šutjeti. Ali na kraju ga je Šnajder ostavio u Beogradu, nije ni on to više mogao. Kad smo došli u Beograd rano ujutro, na Filozofski fakultet, trebao sam održati neki govor, ali nisam uspio reći ni pet riječi, već je počelo skandiranje „Beograd-Zagreb“, „bratstvo-jedinstvo“.*

Mladen Martić, vozač drugog automobila, u to je vrijeme bio student polonistike i komparativne književnosti na Filozofskom fakultetu:

Ja se sjećam da, taj dan kad je krenulo u Beogradu i kad smo o tome čuli, na televiziji je bilo, i radiju, mi smo bili u stanu danas svjetski poznate Sanje Iveković. Tamo je bio jedan dosta širok krug ljudi, raspravljali smo o tome što se događa u Beogradu i nas nekoliko je odlučilo da krenemo i izvidimo što je to tamo. Rano ujutro sam ja krenuo, Slobodan Šnajder je sa svojim autom krenuo čini mi se prije, sa mnom su bili u autu Ognjen Čaldarović, Nenad Prelog i Ino Bešker. Došli smo onog slavnog četvrtog [4. 6. 1968.] kad smo u Kapetan Mišinom zdanju, u dvorištu, pratili cjelodnevni niz nastupa različitih kulturnih umjetnika, od Steve Žigona koji je recitirao monolog Dantona, pa do Desanke Martinović i istupa radnika iz različitih tvornica.

Vijesti iz Beograda o studentskim demonstracijama i obračunavanju „milicije“ sa studentima, koje su prenosili mediji³² te nekolicina studenata koji su otišli u Beograd, poslužile su kao izravan povod za organiziranje zborova po zagrebačkim studentskim domovima, a idućih dana i u Studentskom centru. Zagrebački su se studenti počeli spontano okupljati na fakultetima, izražavajući bezrezervnu podršku studentima Beogradskog univerziteta.³³

Boris Senker: *Ovdje u Zagrebu su dosta važnu riječ imali ona ekipa koja je išla u Beograd. Oni su se iz Beograda vratili s pričama o tome kakav je bio odnos policije i kakvo je nasilje policijsko nad studentima pa smo i mi ovdje protiv toga prosvjedovali.*

Zagrebački studenti, posebice s Filozofskog fakulteta, Fakulteta političkih nauka te Pravnog i Prirodoslovno-matematičkog fakulteta u potpunosti su poduprli ideje i zahtjeve beogradskih studenata, dodajući im i vlastite. Sveučilišni odbor Saveza studenata Zagrebačkog sveučilišta kao svoje zahtjeve navodi: „Demokratizacija u svim oblastima društvenog života; reforma nastave i njena modernizacija; veće učesće studenata u samoupravljanju na sveučilištu i političkom životu zemlje (...), čime će se prevladati socijalne diferencijacije studenata; ukidanje svih privilegija (...) i obogaćivanja na nesocijalistički način te (...) svih oblika eksploatacije (...); beskompromisno provođenje privredne i društvene reforme“.³⁴

U razdoblju od 3. do 11. lipnja zagrebački studenti su organizirali vlastite demonstracije, a 4. lipnja Zagreb je posjetila prva delegacija beogradskih studenata kako bi potaknula zborove/mitinge potpore događanjima u Beogradu. Istoga dana u ranjutarnjim satima na Filozofskom fakultetu pojavljuju se plakati potpore beogradskim studentima, koje su uništavali aktivisti i zaposlenici Filozofskog fakulteta, dok su u gradu postavljani i plakati koji pozivaju na zbor „Istina o Beogradu“ u Studentskom centru u 12 h.³⁵ Nužnost održavanja takvog zbora, kojim bi se suzbile dezinformacije plasirane iz medija i službenih organa SKJ, objašnjava Mladen Martić.

Mladen Martić: *Za vrijeme tih događanja ja sam sljedećih dana jako puno išao po gradu, htio sam vidjeti kakvi su odjeci drugdje. I tu su bile vrlo zanimljive stvari, bio sam dolje u takozvanoj „kockici“ Centralnog komiteta Omladine, s rukovodstvom Omladine tadašnje, koje je bilo cijelo vrijeme dežurno i cijelo vrijeme su ih flitali sa informacijama da se u Beogradu govori protiv Tita, da se u Beogradu ruši socijalizam i da su u Beogradu takvi i takvi istupi bili, a ja sam im cijelo vrijeme govorio da sam bio tamo i da nije istina.*

Predviđeni zbor u SC-u propao je (otkazan), ali novi plakati pozivaju na zbor u Studentski dom Šarengradska koji je, uz prisutstvo oko 700 osoba, održan i trajao je gotovo tri sata. Sljedećeg dana, 5. lipnja, zakazan je novi skup u Studentskom centru, koji je održan zalaganjem Šime Vranića. Naime, miting dogovoren za vrijeme njegova boravka u Beogradu, umalo je otkazan nakon sastanka s Mikom Tripalom.³⁶

Šime Vranić: *Taj sastanak, mene su jedva namolili ti nazovi-organizatori, silili su me da idemo kod Tripala, cijelo jutro sam izgubio s majmunima koji hoćeju kod Tripala! I oni su se svi prepali i otkazali miting, ostalo je na meni da ga organiziram. Onda sam samo*

sl. 1: Zbor studenata u Studentskom centru u Zagrebu

rekao: „Ja idem na miting, vi ne morate“. I na mitingu su napravili veliku gužvu, vikali su da je Tripalo zabranio, da je miting otkazan, i ja sam ostao sam.

Ipak, na spomenutom se skupu okupilo oko tisuću osoba, većinom studenata, koji su izrazili podršku beogradskim zahtjevima, o čemu najrječitije govori jedna od parola – „Podržimo kolege iz Beograda, to su i naši zahtjevi“. Preostale parole jasno ocrtavaju intencije i zahtjeve zagrebačkih studenata: „Hoćemo dosljednu borbu za ciljeve SK“, „Identificirajmo one što kočće progres“, „Istinsko samoupravljanje, a ne političko manipuliranje“ ili „Za eminentno komunističke solucije“. No, zapravo je u Studentskom centru „afirmirana jedna jasna socijalistička platforma“, kako 10. lipnja tvrdi Gajo Petrović na zboru članova SK FF, potvrđujući studentski zahtjevi bili na istoj progresivnoj liniji koju zastupa Savez komunista. Pred studentskom se masom izredalo mnoštvo govornika iz redova studenata i profesora s različitih fakulteta, ali i partijskih dužnosnika kao što je sekretar Sveučilišnog komiteta SKH Nikola Filipović.³⁷

Nenad Puhovski: *Kad su došli ljudi iz Beograda i rekli što se tamo sve dešava, onda je u Zagrebu počelo s organiziranim sastancima na fakultetu, tu je bio Filozofski i onda za dva, dva i pol dana i u Studentskom centru. To su, međutim, u velikoj mjeri vodili, s jedne strane, profesori Filozofskog fakulteta – i Gajo Petrović i Kangrga, a s druge strane neki istaknutiji studenti poput Šime Vranića, Beškera i još nekih ljudi koji su već tamo bili.*

Osim spomenutih profesora s Filozofskog, među govornicima su se našli profesori s drugih fakulteta kao što su Vanja Sutlić, Mladen Čaldarović, Šime Đodan, Marko

Veselica, Slavko Macarol i drugi.³⁸ Važno je naglasiti da u organizaciji mitinga nisu sudjelovali profesori, kako se to kasnije prema tumačenjima političkog vrha, a u svrhu etiketiranja krivaca za širenje nezadovoljstva u državi, moglo shvatiti. Riječi Gaje Petrovića na općem zboru članova SK Filozofskog fakulteta 10. lipnja,³⁹ svjedoče o naknadnom uključivanju profesora u zbivanja koja su već vodili sami studenti: „Kad je došao glas o mitingu koji se održava u Studentskom centru, a za koji nisu dala inicijativu rukovodstva Saveza komunista i Saveza omladine, nego neke neformalne i samoinicijativne grupe (...) na sastanku aktiva Saveza komunista koji je počeo u srijedu u 12 sati su prenijete direktive Sveučilišnog komiteta i Sveučilišnog savjeta, putem našeg dekana (Filozofskog fakulteta), da komunisti i nastavnici uopće, posebno nastavnici našeg fakulteta za koje se smatralo da imaju izvjestan ugled među studentima krenu odmah na taj miting.“⁴⁰

Na tom zboru socijalističko-revolucionarnih snaga izglasana je promjena imena Zagrebačkog sveučilišta u Socijalističko sveučilište sedam sekretara Saveza komunističke omladine Jugoslavije (SKOJ). Usto je formiran „Akcioni odbor“, u koji su ušli svi govornici (profesori i studenti) sa zбора održanog tog popodneva, koji je pristupio izradi „Proglašaja revolucionarnih studenata Socijalističkog sveučilišta sedam sekretara SKOJ-a“.⁴¹ Čitav tekst proglašaja zapravo je formuliran u užurbanoj atmosferi jer su se članovi Akcionog odbora povukli na 15-ak minuta da sastave zaključke, dok se započeta diskusija u dvorani Studentskog centra trebala nastaviti.⁴²

Sjećanja Borisa Senkera svjedoče o određenoj zatvorenosti kruga ljudi koji je pisao proglašaja. Prema sjećanjima svjedoka, „Akcioni odbor“ činili su Inoslav Bešker, Mladen Čaldarević, Igor Graovac, Milan Kangrga, Gajo Petrović, Ante Rumora, Vanja Sutlić, Ivo Sršen, Šime Vranić i drugi. Indikativno je u kojoj su mjeri profesori bili angažirani u demonstracijama koje nose naziv studentskih.

Boris Senker: *Uoči formuliranja tih zahtjeva, Proglašaja Socijalističkog sveučilišta sedam sekretara SKOJ-a, s pozornice je došao jedan zapravo demagoški poziv: sad ćemo se povući i donijet ćemo proglašaja, odnosno zaključke, i tko god hoće, nek' nam se pridruži. I sad je krenula ta ekipa ljudi koji su stalno bili na pozornici u Studentskom centru, krenuli su u prostorije Studentskoga centra na taj sastanak i nas nekolicina. Ja sam bio u društvu većinom politologa, pet-šest nas je shvatilo taj poziv ozbiljno i krenuli smo i mi za njima, i krećemo i mi uz stepenice kamo su gore išli ovi praksisovci i vodstvo oko njih, i jedan nam se malo jači student okrene i veli ovako: „A kud ćete vi?“ A velimo mi, „Pa pozvali ste da se pridružimo“. „Ne, ne, ne treba, ima nas dovoljno“, i sprječio nas je da se uključimo. To je bio osjećaj da ipak postoji već jedan samoproglašeni klub koji vodi sve i da je ovaj poziv čista demagogija. To je recimo mene osobno odbilo od '68., osjećaj da se već negdje ugrađuje neki mehanizam organizacije, represije, da imaju već svoga policajca, neki oblik tjelesne zaštite koji pazi da se ne bi uključio među njih neko koga već nisu provjerili i izgubila se ta želja da sudjelujem.*

Inoslav Bešker je vrlo mlad, kao osamnaestogodišnjak, bio izrazito angažiran u studentskim prosvjedima. Osim što je bio urednik *Omladinskog tjednika*, tijekom „lipanjskih gibanja“ ušao je u Akcioni odbor te sudjelovao u izradi Proglašaja revolucionarnih studenata.⁴³

Zahtjevi studenata bili su općeniti, mutni. Kada smo se zatvorili u prostorije Sveučilišnog odbora, pokušavajući sročiti neki akcioni program na temelju onoga što se govorilo, zbrda-zdola, na skupovima – vidjelo se kako je to sve bilo zbrkano. Dobar dio plana su što izdiktirali, što redigirali, profesori koji nisu bili praksisovci: malo Vanja Sutlić (gdje piše „eminentno“, to je on diktirao), ali ponešto i sekretar Sveučilišnog komiteta Nikola Filipović, čak i prorektor Slavko Macarol. Od praksisovaca nešto su aktivniji bili Gajo Petrović i Milan Kangrga. Tako je nastao jedan miš-maš, ništa epohalno.

Zbog heterogenosti stavova i ideja među članovima Akcionog odbora, kao i unutar samog studentskog tijela, tekst proglašenja predstavlja kompromisno rješenje kojim se pokušalo zadovoljiti najrazličitije tendencije pokreta. O sastavljanju proglašenja Šime Vranić naglašava kako „nitko taj događaj nije planirao i nitko nije došao s pametno sročnim popisom zahtjeva; proglas je sastavljalo dvadesetak ljudi na brzinu, u vrijeme mitinga. Stoga je heterogen, frazerski i bombastičan, čak pomalo smiješan“. ⁴⁴ Ipak pomalo začuđuje činjenica kako se u Proglasu revolucionarnih studenata ne spominju materijalni problemi koji su mogli privući više studenata, pogotovo kad se uzme u obzir kako se visoko na listi zahtjeva nalaze u zapadnim zemljama, ali i u Beogradu. Na to pitanje Vranić odgovara kako je to namjerno učinjeno jer: *mi se nismo borili za sebe, riskirali smo u ime naroda i države.* ⁴⁵

Međutim, u Zagrebu nije došlo do pokreta većih razmjera i uličnih demonstracija iz više razloga. Prvenstveno, kao što Boris Senker zaključuje, zbog nepostojanja studentskog grada studenti su bili raspršeni na nekoliko lokacija, bez centra u kojem bi mogli konstantno boraviti i raditi na svojim zahtjevima.

Boris Senker: *Stvar je u tome da je u Beogradu bilo javnije, vidljivije jer je postojalo nešto čega u Zagrebu nije bilo – tamo je bio studentski grad. Pedesetih godina su u Zagrebu bile neke studentske demonstracije koje su počele tobože od menze, od nezadovoljstva hranom, ali opet je tih 50-ih godina došlo do jednoga vrlo ranoga sukoba između studenata u Zagrebu i policije i navodno je nakon toga vlast odustala od ideje da se formira sveučilište u Dubravi. U Dubravi je trebalo biti sveučilište - bila su dva prostora, pionirski grad gdje su bili neki domovi za osnovnoškolce i za razne ekskurzije, te jezgra studentskoga grada. Trebao je biti veliki broj studentskih domova tamo, neki fakulteti su se već počeli preseljavati. Nakon tih prvih demonstracija je navodno politika zaključila da bi bilo vrlo opasno imati na jednom mjestu toliki broj mladih ljudi, nego se onda sustavno zagrebačko sveučilište rasipalo po cijelom gradu. Tako da je, mislim, to možda jedan od razloga što u Zagrebu nije bilo onog mjesta gdje bi se moglo nešto događati nego je postojalo nekoliko centara, Filozofski fakultet i Politologija su bila dva najvažnija centra što se fakulteta tiče, i onda umjesto studentskih domova Studentski centar.*

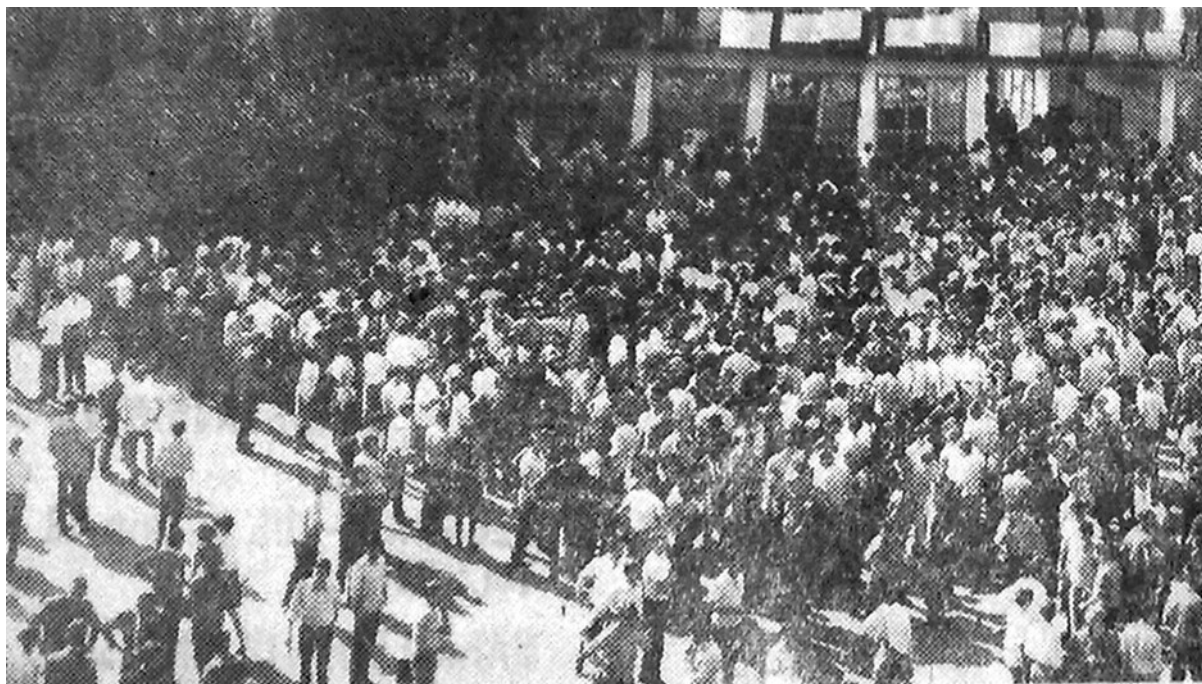
Također, izostala je šira potpora kulturnjaka i profesora, posebno onih okupljenih oko časopisa *Praxis*, ali i radnika. Dok su otvorenu podršku pokretu u Beogradu dali intelektualci poput filmskih (npr. Stevo Žigon, Ljubo Tadić, Dušan Makavejev...) i književnih stvaratelja (Matija Bečković, Borislav Mihajlović Mihiz), ⁴⁶ u Zagrebu se to nije dogodilo.

Žarko Puhovski: *U Zagrebu je situacija bila takva da je jedan dio uglednih profesora podržao studentski pokret prva dva-tri dana. Onda se nekolicina njih povukla, najbolji govornici, to je bio peh, povukli su se pod pritiskom partijskih funkcionara – Sutlić, Kangrga itd. Ostali su ljudi koji se nisu bojali kao što su recimo Gajo Petrović, profesor Čaldarović, međutim, oni nisu bili dobri govornici i nisu uspjeli na taj način mobilizirati ljude kao recimo Nikola Milošević, Sreten Stojanović, Ljubo Tadić ili Mićunović u Beogradu.*

Konačno, poučeni događajima u Beogradu, službeni organi SKH reagirali su brzo i odlučno mobiliziranjem policijskih snaga i inzistiranjem na strategiji političke borbe kojom bi se „studentski nemiri odvijali na platformi SK“.⁴⁷ Već 3. lipnja zagrebački je Gradski komitet SKH organizirao sastanak posvećen stanju na Sveučilištu, jednako kao i Sveučilišni komitet, dok se tijekom cijelog dana odvijaju zborovi profesora i studenata, većinom članova SKH.⁴⁸ Nakon osnivanja Akcionog odbora i izdavanja Proglasa revolucionarnih studenata, partijski aktiv nastavnik Filozofskog fakulteta analizira situaciju te odlučuje povratiti kontrolu nad zbivanjima – plan je bio izolirati studentski pokret prenošenjem aktivnosti na fakultete.⁴⁹ Cilj je bio sve revolucionarne težnje staviti pod kapu SK, u skladu s avangardnom ulogom koju bi SK trebao imati u društvu, te spriječiti izlazak studenata na ulice i sukob s milicijom. Sazvan je novi miting za 6. lipanj u Studentskom centru te je razdijeljen Proglas SK Sveučilišta dok su uklanjani panoi, plakati i Proglas revolucionarnih studenata. Ozbiljno se razmišljalo i o zabrani održavanja zbora svim sredstvima te, prema partijskom zadatku, u Studentski centar odlaze Dušan Bilandžić, Marko Veselica i Šime Đodan kako bi studente upozorili da će demonstracije biti spriječene.⁵⁰

Ognjen Čaldarović: *Tih par dana je bilo vrlo zanimljivo počev od 4. lipnja 1968. Sve je bilo puno naboja pozitivnog uzbuđenja, a onda se SK organizirao i poslao je svoje redare, u Studentski centar i u kinodvoranu SC-a također gdje su se održavali skupovi. Ja sam imao jednog poznanika koji je bio moj kolega student s Fakulteta političkih znanosti. On je radio u miliciji i meni rekao „Ognjene, ja sam dobio naređenje, ako nešto krene krivo da počnem tući“. On je bio kao student - policajac. Bilo je indikativno vidjeti da je tu bila jedna poluorganizirana ili neorganizirana masa studenata, par stotina ili možda tisuću, koliko je bilo to je sad teško ocijeniti, a s druge strane su se pojavili poslije tri dana ti redari s crvenom trakom oko ruke. To je organizacija Saveza studenata saveza socijalističke omladine [Savez studenata Jugoslavije – SSJ], kako se to već zvalo.*

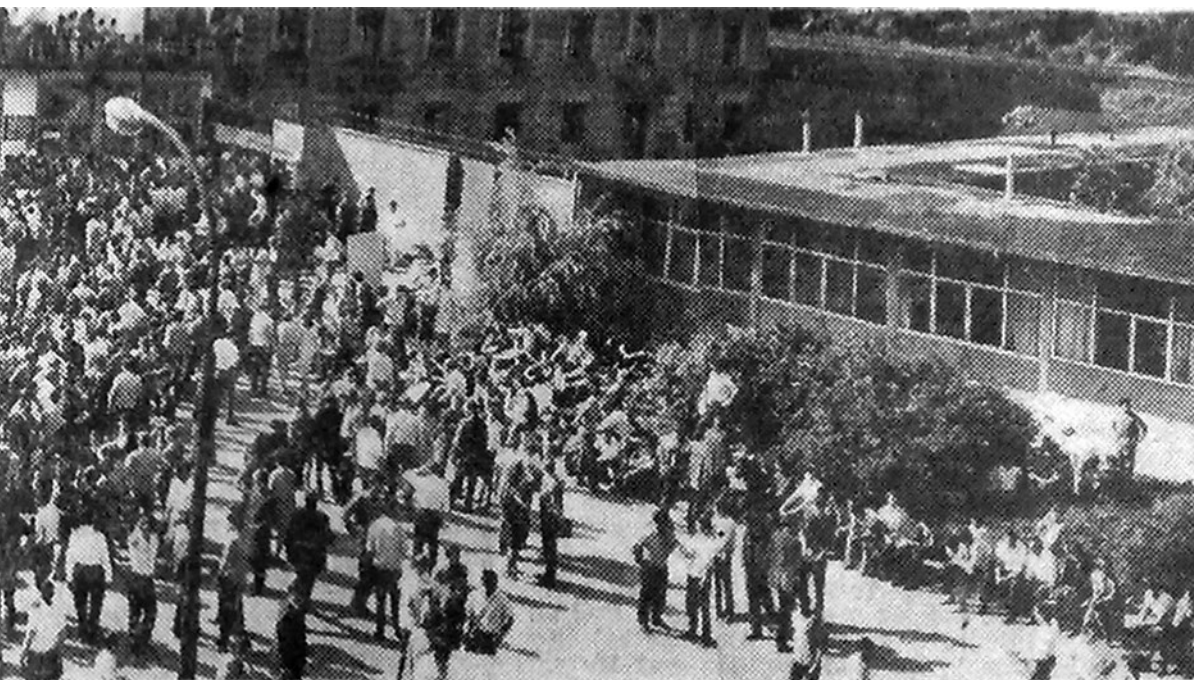
Pitanje izlaska na ulicu bilo je česta tema diskusija, ali i jedan od razloga polariziranja studentskog tijela. Za izlazak na ulice optimalna je mala skupina studenata povezana sa studentima u Beogradu, dok je članovima SK (uglavnom profesora govornika na skupovima) bilo u interesu spriječiti taj naum.⁵¹ Studenti su na skupovima često tražili da se politička tijela očituju o njihovim zahtjevima i da prime studentske delegate koji bi pomnije objasnili svoje stavove i u konstruktivnom razgovoru pronašli neka rješenja za ondašnju društveno-političku situaciju. S obzirom da su se politička rukovodstva oglašila na studentske pozive u nekoliko navrata, ideja izlaska na ulicu postajala je

privlačnija većem broju studenata. No, ona je ipak uvijek ostajala samo na idejnoj razini upravo zato jer je velika većina studenata i profesora uviđala da bi izlazak na ulicu bio nepromišljen i besmislen zbog velikog broja organa reda koji su u punoj pripravnosti čekali izvan Studentskog centra.⁵²

Nenad Puhovski: *Nije se izlazilo na ulice zato što smo imali informacije da je kompletno sve oko SC-a puno policije, i to policije koja je dovedena iz drugih gradova Hrvatske, jer su se policijski šefovi bojali da ova zagrebačka policija neće htjeti tući zagrebačke studente.*

Mladen Martić: *Cijeli taj peti [5. 6. 1968.] je bila rasprava, neprestano je netko pozivao da se krene na ulice, onda je drugi netko bio protiv tog izlaska. Ja se sjećam da sam ja bio zapravo intimno jako podijeljen jer sam bio i za izlazak, ali sam vidio kamione s uniformiranim, mislim da su to bili policajci, ali imali su šljemove - tadašnji su policajci imali šljemove slične vojnim, i kamioni su bili tamo u Crnatkovoju ulici poredani i nešto ih je bilo u Jukićevoj, i činilo mi se da bi bilo jako, jako loše da izađemo. '67. sam dobio suzavac kraj glave i pomicanje gomile me iz zadnjeg reda nekako bacilo na konja s kojeg je policajac mlatio, mene nije ni jedanput udario jer sam mu bio preblizu, ali nije bilo ugodno. Vidio sam i u Beogradu ispred Kapetan Mišinog zdanja - u jednom trenutku je policija, iz kamiona su ih pustili i oni su navalili ma tko god je prolazio tamo, s tim pendrecima su užasno mlatili ljude. Dakle, da se onda izašlo na ulicu ne vjerujem da bi se išta postiglo osim što bi bilo jako puno razbijenih glava.*

Osim neslaganja po pitanju izlaska na ulice, studenti su se našli suočeni s dva proglašenja - Proglasom Socijalističkog sveučilišta sedam sekretara SKOJ-a i Proglasom SK Zagrebačkog sveučilišta. Ta dva dokumenta nisu se toliko razlikovala po svojem sadržaju koliko po svojim potpisnicima, a neznatne razlike među njima dovele su do paradoksalne situacije gdje su, prema riječima Žarka Puhovskog, „studenti i studentice zapravo recitirali Program Saveza komunista protiv Saveza komunista“.⁵³ Dodatno potaknuti govornicima na mitinzima u SC-u koji su zastupali liniju SK, studenti su se, na svim fakultetima osim na Filozofskom i Fakultetu političkih nauka, priklonili Proglasu SK. Spomenuta dva fakulteta još neko vrijeme ostaju žarišta zbivanja, ali već 8. lipnja dolazi do otrežnjenja kad su organizatori i idejni vođe demonstracija uvidjeli da je većina studenata odustala od revolucionarnih metoda i pristala uz stavove SKH. S prestankom aktivnosti na fakultetima, u SC-u i studentskim domovima, rektor Sveučilišta Jakov Sirotković izvijestio je studente da se nastava i ispiti održavaju prema utvrđenom rasporedu.⁵⁴

Dan kasnije, 9. lipnja, na proširenoj sjednici Sveučilišnog komiteta SK Zagreb, jednoglasno su iz redova SKJ isključeni Gajo Petrović, profesor Filozofskog fakulteta, Mladen Čaldarović, viši predavač i Šime Vranić, student Fakulteta političkih nauka zbog „ekstremnog i oštrog istupanja s demagoških anarholiberalističkih pozicija“ u proteklom događajima.⁵⁵

Šime Vranić: *Tu se radilo o egzemplarnom isključivanju, uzeli su ih po troje iz tih isključivanih skupina - jedan student, jedan praksisovac i jedan „nationalist“. Student, to*

sl. 2: Miting studenata Zagrebačkog sveučilišta u Studentskom centru

sam bio ja, pa Petrović kao praksisovac i Čaldarović koji je u to vrijeme bio tajnik Matice hrvatske. Ali isključivanje me nije teško pogodilo, u biti sam ga dočekao s olakšanjem. Bilo je očekivano, možda zato jer bi mogli reći da je '68. bila unaprijed osuđena na propast.

STUDENTI I RADNICI (GENERACIJSKI JAZ)

Još je jedna skupina društva ostala gluha na pozive studenata – radnici. Unatoč želji studenata za solidarizacijom dviju socijalno najugroženijih skupina, koje prema mišljenju studenata imaju zajedničke interese, o čemu svjedoči često isticanje pitanja radnika kroz parole prilikom održavanja studentskih zborova. Te su navodne zajedničke interese studenti isticali u brojnim prilikama, primjerice pri objavljivanju proglašenja ili u istupanjima na studentskim mitinzima, a među njima su svakako najzastupljeniji hitno rješavanje problema nezaposlenosti i odlaska na rad u inozemstvo, kao i problem nedosljednog provođenja samoupravnih odnosa u poduzećima i radnim kolektivima te potreba pravedne raspodjele prema radu.⁵⁶ Ono što su studenti željeli spriječiti, bilo je stvaranje medijske slike o njima kao sebičnoj i nezahvalnoj skupini besposličara koja se zalaže samo za vlastite interese te u isto vrijeme omalovažava sve napore koje je jugoslavensko društvo, prvenstveno radnici, postiglo za poslijeratni razvoj zemlje.⁵⁷

Ognjen Čaldarović: *Ljudi su se furali na ideju iz knjige „Jednodimenzionalni čovjek“ Herberta Marcusea koji je postavio ideju da će postojati jednog dana alijansa intelektualaca i radnika - intelektualci će pokazati cilj, a radnici će ih pratiti. Parola „Studenti i radnici“ nije nikad profunkcionirala kao nekakva alijansa koja bi sad nastupila zajedno za radnička prava, studentska prava... Bio je pokušaj da se s proletarijatom umreži, recimo, napredna društvena misao. Međutim, kao što je i samo radničko samoupravljanje bilo pokazalo, u radničkim savjetima su bili i predstavnici radnika, međutim ključne odluke donosio je menadžment. Radnici jesu formalno bili vlasnici imovine i upravljali su tvornicom, ali činjenica je da je proces donošenja odluka sasvim simbolično vezan uz radnike, on je bio vezan uz menadžment i kao takav je funkcionirao na drugačiji način. Ta alijansa studenata i radnika nikad nije ni mogla uspjeti. To bi trebali biti onda "prosvijećeni radnici" koji drugačije gledaju na socijalni sistem, razumiju potrebu društvene promjene i revolucije, reforme, to bi sve drugačije ispalo na kraju.*

Međutim, do takvog saveza studenata i radnika nikad nije došlo, niti je moglo doći. Želeći spriječiti širenje studentskog nezadovoljstva, SKJ mobilizira radnike te kontrolom medija i širenjem dezinformacija odbija radnike od zamisli udruživanja sa studentima.⁵⁸ „Sila i Obmana“,⁵⁹ kao metafore za „miliciju“ i štampu, bile su osnovne metode kojima se radnici, i preostali dio javnosti, okretao od studenata. Dezinformiranje i friziranje događaja jedan je od osnovnih razloga što je među radnicima prevladala iskrivljena slika o istinskim motivima studentskih demonstracija, uslijed čega je došlo do odbijanja dijaloga sa studentima.

Žarko Puhovski: *U Hrvatskoj uopće veza između radnika i studenata nije bilo, osim sasvim sporadičnih, jer je Partija imala veoma dobru kontrolu nad tvornicama odnosno nad radnim organizacijama. I onda su slijedile partijske reakcije – sastala se partijska*

konferencija, svi članovi partije su dobili nalog da se bore protiv unutrašnjeg neprijatelja i onda je stvar bila u radnim organizacijama relativno brzo suzbijena. Međutim, treba uzeti u obzir da je sustav samoupravljanja funkcionirao kao jedan idealni model atomiziranja svih subjekata koji su imali neke ovlasti, ali sve bitne ovlasti je i dalje imala Partija, a s druge strane zbog te atomizacije je Partiji bilo lakše ubaciti se u posredovanje i kontrolirati kontakte, a kad bi i došlo do kontakata radilo bi se o kontaktima mikrosubjekata koji sami po sebi nisu mogli biti dovoljno jaki.

Ipak, kao što svjedoče beogradski primjeri, studenti su nastojali svoje akcije objasniti i opravdati neposrednim kontaktima s radnicima, no posjećivanje tvornica nije naišlo na razumijevanje i podršku, već je urodilo ostrim diskusijama i odlukama o formiranju radničkih straža kojima je zadatak spriječiti studentsko agitiranje među radnicima, širenje informacija izvan legalnih sredstava informiranja i održavanje skupova mimo postojećih organa i organizacija.⁶⁰ Velik broj negativnih ocjena radnih organizacija i neslaganje sa studentskim zahtjevima nagnalo je studente da se zapitaju tko uistinu stoji iza izjava radnih kolektiva. Studenti takve stavove nisu smatrali istinitima, već su nastojali dokazati da je ovakav jednodušan i rezolutan iskaz neprijateljstva radnika montiran od strane birokracije te da ne predstavlja iskrena uvjerenja radništva.⁶¹

Boris Senker: *Studenti nisu imali način dolaska do radnika nego fizički doći među njih, ali prije nego što bi oni došli do njih već je jedan drugi tip informacija do radnika stigao. Naši su htjeli, po uzoru na Nijemce koji su napadali koncert Springer, preuzeti Vjesnik pa pokušati preko Vjesnika plasirati informacije, svoj proglas. Međutim, u Vjesnik je stigla preko milicije, informacija da dolaze studenti i da žele sve porazbijati. I radnici su se spremili, ili je barem nama tako bilo rečeno, sa šipkama da nas dočekaju da spriječe da mi razbijamo ono od čega oni žive. Studenti jednostavno nisu imali mogućnost prenijeti svoju informaciju ni na koji način do njih, dezinformacija je stizala prije – studenti su prikazivani kao bogata mladež koja umjesto da uči, umjesto da studiraju spuštaju neke bune, hoće nam razbiti Vjesnik. To nije bilo moguće, povezivanje niti razmjena mišljenja.*

Inoslav Bešker: *Ma, u Končaru dobro da nas nisu istukli. Radništvo nas je gledalo kao gotovane. Nije se bunilo. Već ih je dobro bio prožeo Stockholmski sindrom. S druge strane, mene je takav stav radništva osvijestio. Nije mi padalo na pamet da vodim njihovu klasnu borbu umjesto njih. Mogao sam im se pridružiti, ali ne i nadomjestiti ih. To je bio izgubljen ljubavni trud.*

Predrag Matvejević: *Nije bilo moguće uspostaviti savez studenata i radnika jer su studenti previše teoretski nastupali. Radnike nije zanimala uspostava novog internacionalnog demokratskog poretka, oni su imali vlastite interese.*

Nenad Peternac: *Radnike je zanimala veća plaća, a ne filozofiranje o smislu radničke klase. Studenti svojim nerazumljivo pisanim proglasima nisu mogli doprijeti do radnika. Mi smo jednom išli dijeliti letke radnicima željezarije, ali se vrlo brzo većina nas razišla nakon što smo se suočili s radnicima koji su nas bili spremni tjerati batinama pa nismo na kraju podijelili ni jedan letak.*

Mnogo su rjeđi primjeri potpore studentima. Ona se uglavnom svodi na telegrame podrške i solidarnosti sa studentima. Iako se u primljenim telegramima izražava puna podrška, prema njima opravdanim studentskim zahtjevima, osuđuju se metode koje je Savez studenata preuzeo radi ostvarenja tih ciljeva kao nedemokratske i suprotne načelima socijalizma.⁶² Dominantno mišljenje javnosti može se prepoznati u naslovu članka u časopisu *Politika ekspres* koji izvještava o skupovima koji su toga dana održani u radnim kolektivima – „Studenti, odabrali ste pogrešan put!“⁶³

S druge strane, značajan čimbenik nerazumijevanja radnika i studenata bio je i jaz između generacije onih koji su proživjeli ratna iskustva i generacije onih koji su razdoblju rata tek rođeni, koji u čitavom svijetu dolazi u prvi plan upravo oko te 1968. godine.

Mladen Martić: *To je generacija poslije rata koja je sasvim sigurno bila strašno brojna i bila je odgojena u vremenu neprestanog rasta, neprestanog poboljšanja. Sve se stalno poboljšavalo i odjednom je stalo i tu je bio taj moment. Logično je da se ta generacija u tom trenutku bunila protiv svojih roditelja, ali se bunila i protiv društvenog okvira u kojem su živjeli.*

Generacija kojoj su pripadali roditelji studenata i većina radnika imala je iza sebe iskustvo rata i predratnih teških uvjeta života u Jugoslaviji pa je smatrala da je mlađa generacija nezahvalna i da jednostavno traži previše. Nisu razumjeli njihove zahtjeve za boljim materijalnim uvjetima u domovima i za većom slobodom tiska jer je u vrijeme dok su oni bili mladi situacija bila mnogo gora. U Jugoslaviji je značajan čimbenik međugeneracijskog nerazumijevanja bilo pitanje revolucionarnog nasljeđa jer su studenti zahtijevali permanentno provođenje revolucije kroz stalno preispitivanje svega postignutog, kao i proklamiranih načela samoupravnog socijalizma, no starija generacija je smatrala da je sva revolucionarna djelatnost završena prestankom rata.⁶⁴

Žarko Puhovski: *U Jugoslaviji je bila stvar u tomu, što su se mladi ljudi bunili protiv svojih roditelja, kao onih koji su izdali dalju revoluciju. Studenti su svugdje, i u Zagrebu i u Beogradu, isticali velike fotografije Tita iz 40-ih godina – iz rata. Dakle, iz vremena dok je on bio šef jedne vojne organizacije, a ne iz vremena kad je bio cijenjeni predsjednik, jer se to smatralo pravim revolucionarnim obilježjem, a ne nekakvim razvodnjavanjem. Ideja je bila zapravo u tomu da se suoči starije generacije – roditelje, partijske funkcionere itd. s obećanjima koje su dali, s obećanjima za koja su se zauzimali, a za koje se činilo da ih nisu izvršili, jer su parole bile recimo: „Dolje kneževi socijalizma“, „Hoćemo jednakost“, „Dolje crvena buržoazija“, „Dolje lažni predstavnici radničke klase“ itd. Dakle, ideja je bila u tomu da se na neki način politizira, osvijesti socijalna razlika i da se kaže: „Nasuprot vašim obećanjima da ćete omogućiti funkcioniranje društva jednakosti, vi to niste učinili nego postoje sve veće socijalne razlike“.*

Inoslav Bešker: *Partizani su zaista išli u oslobodilački rat, a ne u revoluciju. A oni koji su je provodili, prilično brzo su se latili države, napustivši revoluciju. Etatizam je nužno konzervativan, nerijetko reakcionaran. Nisam imao ama baš nikakvih iluzija o revolucionarnosti generacije mojih roditelja. Kapu im treba skinuti samo što su se digli protiv okupacije, oni koji su se digli.*

Gordana Škorić, u to vrijeme maturantica II. gimnazije, u ljeto posjećuje Korčulansku ljetnu školu, a najesen '68. se upisuje na Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu:

U Njemačkoj se prvi puta dogodilo da se generacija djece odvojila ideološki od svojih roditelja, svi smo se mi, ali u Njemačkoj je to imalo još jednu dimenziju koja je uvijek imala pitanje „što si radio u ratu, tata?“. Ta generacija im je stavila prvi puta ogledalo pred lice da povijesno vidi da li je u vlastitoj porodici bilo nacističkih djelatnika, vojnika itd. Taj jaz između roditelja i djece se kod nas nije ponavljao. Za razliku od Nijemaca djeca na Korčuli su bila s roditeljima: Rajko Grlić-Danko Grlić, Vanja Sutlić-Vanja Sutlić Junior, Mladen Čaldarović-Ognjen Čaldarović, Gajo Petrović-djeca Gaje Petrovića.

Različite generacije su zapravo počivale na sasvim različitim vrijednosnim sustavima, čega je dobar pokazatelj zabrinutost radničke klase zbog studentskih zahtjeva da se na određena radna mjesta zapošljava samo kvalificirana radna snaga.⁶⁵ Problem je bio što je većina radnika bila zaposlena na radnim mjestima za koja ne posjeduju potrebni stupanj obrazovanja, a to je tolerirano upravo zato jer su i njihovi nadređeni stekli vlastitu poziciju zahvaljujući ratnim zaslugama ili političkoj podobnosti, a ne zbog svoje kompetentnosti.⁶⁶ Osim toga, jugoslavenska srednja klasa naglo se našla u usponu nakon Drugog svjetskog rata i nije bila spremna odreći se novostečenih privilegija i svih prednosti koje je u svakodnevnom životu donijelo potrošačko društvo.

TITO I STUDENTI

Iako su mu jugoslavenski studenti u više navrata slali telegrame podrške i tražili sastanak kao legitimaciju svojih zahtjeva, Josip Broz Tito je kao iskusni političar tjedan dana izbjegavao obraćanje javnosti u svezi s aktualnom društveno-političkom situacijom u zemlji, dok je istovremeno održavao vanjskopolitičke sastanke na Brijunima nastojeći ostaviti dojam nezabrinutosti.⁶⁷

Žarko Puhovski: *Tito je pokazao klasičnu političku mudrost. Nekoliko dana se povukao na Brijune i nije uopće reagirao, pustio je lokalne funkcionare da izlaze s tim na kraj kako znaju i da se međusobno svađaju. U Srbiji su, recimo, optuživali Miku Tripala da je stao iza toga, hrvatsko političko vodstvo koje se tada smatralo reformističkim od srpskoga. Tito je čekao pet dana da bi se šestog pojavio i održao glasoviti govor kojim zapravo podržava studente protiv birokracije koja se našla između naroda i vodstva. S jedne strane je devalvirao partijske funkcionare koji su do tada na sav glas napadali studente kao ljude koji su mladi, koji su manipulirani. Spominjalo se da se Đilas pojavljuje, inozemne ambasade, nekakvi diplomati tamo bili su fotografirani itd., a Tito je naprosto rekao „To su naša djeca, oni nastavljaju našu borbu, ja ih podržavam.“*

Boris Senker: *Sjećam se onog njegovog govora. Slušao sam ga na TV-dnevniku u domu pa su studenti zapljeskali televizoru kad su shvatili da je on stao na njihovu stranu. Tito je zapravo bio čovjek koji je znao potaknuti nešto, a onda se okrenuti protiv toga. To je samo jedna od epizoda gdje je procjenjivao zapravo što i kako napraviti. Mislim da je odigrao vrlo vješto, lukavo, rekao je 90 posto studenata da su u pravu, uvijek je ostalo mogućnost*

interpretacije koji to postotak nije i koga treba maknuti sa Sveučilišta ili u zatvor. Ali tada je '68. ipak zatvoren krug unutar Sveučilišta, prije svega zagrebačkog, druga još nisu niti kao Sveučilišta toliko postojala. Ipak je to bio i lipanj i znalo se sad će prestati nastava, ispuhat će se samo od sebe, ne može takva dinamika nakon ljetne stanke u rujnu opet krenuti. Zato i nije bilo neke oštine. Htio je malo se i dodvoriti mladima, smiriti ih time što će najaviti, istina je da reforme zapinju, promijenit ćemo nešto, vratite se studiranju, a mi ćemo se pobrinuti da se vaši zahtjevi ispune.

Međutim, čitavo to vrijeme bio je vrlo dobro informiran o zbivanjima na zagrebačkom i beogradskom sveučilištu zahvaljujući brojnim obavještajnim službama, što dobro ilustrira postojanje nekoliko različitih skupina informacija. Prva skupina sadrži izvještaje Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove koji su slani na Brijune na dnevnoj bazi. Druga skupina su obavijesti o važnim sastancima i odlukama političkih foruma koje šalje Odjeljenje CK SKJ-a za informacije, a treću čine sigurnosne procjene obavještajnih (SDB) i vojno-obavještajnih službi (SB). Često na Brijune i osobno dolaze partijski dužnosnici da bi detaljnije informirali Tita o zbivanjima na sveučilištima.⁶⁸ Većina izvještaja počivala je na klasičnom socijalističkom modelu obračunavanja sa svim vrstama kritike vlasti koje bi sve takve slučajeve okarakteriziralo kao posljedicu djelatnosti neprijateljskih elemenata.⁶⁹ Titov pristup situaciji bio je u velikoj mjeri uvjetovan neočekivanim razvojem događaja jer je morao pronaći potpuno nov način rješavanja problema s kakvima se dosad nije susretao. Za bavljenje neposrednim problemima bili su zaduženi partijski čelnici koji su većinom djelovali stihijski jer su navikli da svoje postupke uvijek usklađuju s prethodnim Titovim direktivama. Ovo je i za njih bilo potpuno nepoznato polje pa se u izostanku vrhovnog autoriteta pokazala raslojenost i trzavice između različitih državnika, urušivši tako sliku o jedinstvenoj platformi Saveza komunista.⁷⁰

Inoslav Bešker: *Tito je imao opaku ulogu u Lipanjskim gibanjima. Nasadio nas je onim govorom u Beogradu. Bio je licemjerman barem kao kardinal Casaroli. To je bio njegov posao, bio je političar. Njemu je bilo bitno jedino da se neka od frakcija, tipovi poput Dobrice Čosića i Mihajla Markovića, ne uhvate u kolo s dijelom rukovodstva u Srbiji i da ga ne sukarniziraju. Ali to tada nisam shvatio. Nisam onda razumio zašto je u Beogradu milicija prebila Veljka Vlahovića i zašto je Pera Stambolić rekao da mu dobro stoji. Titu je bilo važno da održava ravnotežu među rogovima u vreći, koji su se samo izvana pravili da su monolitni.*

Lucija Maravić: *Mislim da je Tito bio lukav i dvoličan, ali što se tiče političke sposobnosti, bio je jako veliki političar. Zapravo je ispalo da je on stao na stranu revolucije, a uopće nije. On je dva govora različita održao, jednom u komitetu među uskim suradnicima, u stilu šta hoće ta deriščad, a javni govor je bio takav da je ispao kao da razumije studente i da će se sve riješiti. Ali svi su dobro zapamtili tko je sudjelovao i poslije su neki nadrljali i završili u zatvoru, ako ne te godine onda poslije, '71..*

Drago Roksandić: *Dan nakon Titova televizijskog govora, koji je doista teško zaboraviti, bila je održana sjednica partijske osnovne organizacije na Filozofskom fakultetu. Bila je to do tada dosta brojna organizacija u kojoj su zajednički bili i profesori i studenti. Istoga*

tog dana u „Borbi“ je na prvoj strani bio objavljen politički uvodnik „Žito i kukolj“, koji je prividno potpuno odudarao od Titova govora i s kojim je bila najavljena politička „čistka“, koja je očito trebala krenuti sa sveučilišta u Jugoslaviji. Pantim uzbuđenja i nevjerice među većinom nazočnih, a ponajviše rezolutnost Gaje Petrovića s kojom je na svoj uobičajeni argumentacijski način analizirao o čemu se ustvari radi. Ostale su mi u sjećanju i reakcije ljudi poput Predraga Vranickog, koji su uvijek nastojali premošćivati krizne situacije traženjem prostora za izbjegavanje konflikata, dakako, ostajući jednim od ključnih ljudi u Praxisu. Bili su to iluzorni pokušaji. Veliki dio agende „nove ljevice“ postao je za oficijelnu jugoslavensku politiku bespredmetan.

Nenad Peternac: *Pitanje kod Titova govora je što niste mogli odrediti da li su optužbe za infiltriranje rankovićevaca, skupina koje su ustvari imale interesa u ondašnjem razvoju događaja, bile njegovo stvarno uvjerenje ili samo politička smicalica. Tito nije bio ni liberal niti ikakav kruti dogmatik pa je zapravo bio u mogućnosti koristiti različite ideologije i dogme u političke svrhe.*

Naposljetku, pitanje je kome je Tito povjerovao s obzirom na različite i proturječne stavove partijskih „funkcionera“. Simeon Zatezalo, sekretar Gradskog komiteta Saveza komunista Beograd, u intervjuu za VUS tvrdi da se većina studenata izjasnila za samoupravljanje, ali je opasna manjina demagoški iznosila lažno radikalne ideje. Naglašava da su politički „funkcioneri“ smatrali da se „na strani neprijatelja stvaralo čitavo političko podzemlje: rankovićevci, đilasovci, nacionalisti i ekstremni anarhomarksi-⁷¹“ U obraćanju javnosti na Radioteleviziji Beograd Tito vrlo blagonaklono gleda na studentske zahtjeve i opravdava ih, kao i pravo studenata na kritiku, te uopće ne spominje otpuštanja profesora ili uhićenja studenata, već naglašava da će se u budućnosti nastojati popraviti nedovoljna efikasnost SK u provođenju zacrtanih planova, što je nemalo iznenadilo mnoge u državi.⁷² U Titovom govoru stoji: „Ja sam došao do uvjerenja da je revolt koji je postojao kod mladih ljudi, kod studenata, došao spontano. Ali da je postepeno došlo do izvjesnog infiltriranja raznih nama tuđih elemenata koji ne stoje na socijalističkim pozicijama, (...) koji su htjeli da ovu situaciju iskoriste za svoje ciljeve.“⁷³

Istaknuo je da je među studentima njih 90% „poštena omladina“ koja ima pravo na kritiku jer se o njoj nije vodilo dovoljno računa te je pozvao studente da ubuduće u slučaju bilo kakvih nejasnoća i zahtijevanja njemu osobno pošalju delegaciju.⁷⁴ Nasuprot tome, na sastancima političkih foruma Tito iznosi potpuno drugačije mišljenje, zvućeci mnogo zabrinutije i ostavljajući dojam da prihvaća model objašnjenja koji počiva na teoriji o „infiltriranju“ neprijateljskih elemenata unutar studentske populacije. Na sastanku proširenog Biroa Predsjedništva CK SKJ-a i na zajedničkoj sjednici Predsjedništva i IK CK SKJ-a Tito za val nezadovoljstava optužuje upravo političko rukovodstvo⁷⁵ ističući: „taj revolt velikim je delom posledica našeg oklevanja, (...) posledica neizvršavanja odluka Osmog kongresa SKJ u kojima smo veoma jasno ukazali na potrebe koje moramo da rešavamo, i u pogledu studentske omladine, i u pogledu omladine uopšte, kao naprimer u pitanju zapošljavanja (...)“⁷⁶ Ovo naglašavanje negativnih aspekata unutar vlastitih redova Tito koristi, kao i prilikom govora u Splitu 1962. godine, da bi naglasio

ozbiljnost svojih namjera u borbi protiv svih slabosti. Tito se nije bojao „đilasovaca“ i „rankovićevaca“ koje su kao neprijateljske elemente isticale zavjereničke teorije, njega je najviše brinula mogućnost daljnjeg širenja nezadovoljstva nakon studentskih demonstracija koje bi moglo kulminirati izlaskom radnika na ulice što bi dovelo u pitanje ulogu Partije kao „avangarde radničke klase“. U tom smislu Tito se ne slaže s učestalim kritikama pretjerane agresivnosti policije jer smatra da je upravo to spriječilo daljnje širenje nereda te odbacuje svaku mogućnost ostavke nekog od „funkcionera“ SUP-a. Upravo različito nastupanje Tita pred različitim publikom svjedoči o njegovoj iznimnoj političkoj umješnosti i sposobnosti manipulacije čiji vrhunac predstavlja pomno smišljena izjava u kojoj iznosi mogućnost vlastite ostavke.⁷⁷ No, zahvaljujući taktičnom i pravovremenom istupu šefa države, koji nastupa kao neutralni spasitelj donoseći sud koji može zadovoljiti sve strane, situacija je završila mirno, a dio studentskih zahtjeva prihvaćen je u tek donesenim zakonima. U vrijeme Titova govora 9. lipnja studenti su već bili umorni od štrajka i cjelodnevnih zborova, a i njihovi zahtjevi su počeli gubiti na oštini i smislu. Tako su studenti postupno izgubili najjači adut za pregovore s vlašću, masovnost pokreta, te im je Titova izjava kojom nijedna strana ne dobiva konačnu pobjedu svakako bila dobrodošla. Isto tako, upravo je čitav razvoj događaja išao na ruku samom Titu koji je priželjkivao atmosferu stagnacije u kojoj će on donijeti konačnu odlučujuću presudu. Sami studenti bili su sve više svjesni da ne mogu ostvariti sve zamišljeno pa je i Titov poziv na učenje imao učinak olakšanja i optimizma.⁷⁸ Tako je svoje obraćanje Tito završio riječima: „I najzad ja se još jedanput obraćam studentima: Vrijeme je da se prihvatite učenja, sada je vrijeme polaganja ispita i u tome vam želim mnogo uspjeha. Jer, bilo bi zaista šteta da izgubite još vremena.“⁷⁹ Već iste večeri kad je održan govor niz građana i radnih kolektiva počeo je slati telegrame u kojima izražavaju svoju podršku i divljenje Titu. Primjerice, studenti i članovi radne zajednice Pravnog fakulteta u Zagrebu napisali su: „Jedinstveni smo u gledanju s vama po svim pitanjima. I ovom prilikom, kao i uvijek do sada, dajemo vam podršku...“⁸⁰

Predrag Matvejević: *Titov govor je pokazao da unatoč predstavljanju Jugoslavije kao liberalnije od ostalih komunističkih zemalja još uvijek postoji granica onoga što se smije kritizirati i zahtijevati. Unatoč tome prihvaćen je s oduševljenjem i Tito je samo potvrdio svoj položaj.*

Studentske su demonstracije svoj epilog dobile 9. lipnja Titovim govorom, ali i zajedničkom sjednicom Predsjedništva i Izvršnog komiteta CK SKJ gdje su donesene „Smjernice o najvažnijim zadacima Saveza komunista u razvijanju sistema društveno-ekonomskih i političkih odnosa“. U Smjernicama stoji da „zajedno sa svim radnim ljudima, komunisti podržavaju one zahteve i predloge koji teže ubrzanju razvoja našeg društva u pravcu samoupravljanja i neposredne socijalističke demokracije i koji su izraz opravdanih težnji studenata i mlade generacije da se stvaralački afirmišu u borbi za humanije i demokratskije odnose među ljudima“.⁸¹ Ostajući i dalje čvrsto na kursu društvene i privredne reforme, Savez komunista na sebe preuzima i ostvarivanje „opravdanih zahtjeva“ studenata - zapošljavanje mladih stručnjaka, brži razvoj samoupravljanja i provođenje reforme univerziteta te borba protiv neopravdanog stjecanja dohotka samo su neki od njih.⁸² Konačna ocjena „lipanjskih gibanja“ koja se može iščitati iz Titova govora i Smjernica je kako su „u borbu za socijalizam i

samoupravljanje stupile poletne mlade snage koje su otvorile nov i izvanredno širok prostor za delovanje Saveza komunista⁸³. Titova dobro promišljena retorika bila je otpočeta toplo prihvaćena upravo zato jer se studentima činilo da ionako ne postoji neko bolje rješenje situacije, a s druge strane, neprovođenje mjera obećanih u govoru i Smjernicama ubrzo je moglo biti tolerirano zahvaljujući potencijalnoj opasnosti od sovjetske intervencije krajem ljeta.⁸⁴

Gordana Škorić: *Šokantna stvar je bila 21. kolovoza upad Varšavskog pakta u Čehoslovačku i tu je bila nevjerica, svi smo stajali i pisali peticiju, tu su bili i Marcuse i Bloch, to je bio kolektivni šok.*

Drago Rokсандić: *Okupacija Čehoslovačke u kolovozu 1968. godine promijenila je ne samo moju optiku problema koji se otvorio s neuspjehom „lipanjskih gibanja“. U trenutku je svatko u zemlji shvatio da bi Jugoslavija mogla biti sljedeći kandidat za „normalizaciju“ po brežnjevljevim receptima. Praktično „preko noći“ bile su počele pripreme za obranu zemlje, koje su jedino u Hrvatskoj, u skladu s koncepcijom općenarodne obrane, otvorile proces stvaranja „omladinskih jedinica“, odnosno, masovne mobilizacije mladih, koji nisu bili vojni obveznici, za partizanski rat. Inicijativa je imala „zeleno svjetlo“ hrvatskoga političkog i republičkog vrha. Ostalo mi je u detaljima nepoznato tko je sve i na koji način u tome imao udjela. Neviđen je bio entuzijazam s kojim su mladi ljudi ulazili u omladinske jedinice, kako su slušali instruktorska predavanja – uglavnom su to bili umirovljeni oficiri JNA – kako se spravljaju „molotovljevi kokteli“ ili onesposobljavanju tenkovi nabacivanjem deka itd. Organizacije poput Narodne tehnike, Saveza izviđača ili DTO „Partizan“ odjednom su postale najvažnijima u omladinskom aktivizmu. Ljudi su se odjednom počeli drugačije ponašati, drugačije govoriti itd. Omladinske jedinice su uskoro postale nešto drugo, ali je ostalo dragocjeno iskustvo „direktne akcije“.*

ODNOS '68.-'71.

Potrebno je istaknuti, kao što je vidljivo iz iskaza sugovornika, da su studentske zbrojeve i ostale aktivnosti na sveučilištima tijekom lipnja 1968. godine organizirale male neformalne skupine studenata, u određenim prilikama okupljene kao akcijski odbori, a ne službene sveučilišne i fakultetske organizacije Saveza komunista. Ta činjenica svjedoči o nepovjerenju koje je sama studentska populacija imala spram proklamiranih zastupnika studentskih interesa. Uzrok takvom stavu i potpunom neuspjehu organizacija poput Saveza studenata Zagrebačkog sveučilišta, treba tražiti u karijerističkim sklonostima pojedinaca koji bi im se našli na čelu. Također, spomenute organizacije prije su funkcionirale po hijerarhijskom nego demokratskom modelu jer su određene „vođe“ sasvim jasno imale povlaštenu ulogu u odlučivanju i zastupanju studentskih interesa.⁸⁵ O tome svjedoči i model izabiranja članstva koje se umjesto demokratskim načelima vodilo načelima političke podobnosti i „poznanstava“.

Boris Senker: *U to doba ste točno znali da postoji jedan uobičajeni put za buduće političke lidere, odnosno za ljude koji će se uključiti u politiku. Prvo ste u omladinskoj organizaciji na nekom položaju, pa u Savezu studenata, pa onda ulazite ili u Savez komunista*

ili Socijalistički savez, i to su već bili prilično zatvoreni krugovi ljudi koji su jedni druge podržavali, izglasavali, nije bilo nikakvih protukandidata, znalo se otprilike tko je predviđen i tko će biti izabran. Nije bilo neke velike polarizacije na toj razini.

S druge strane, Savez studenata nije imao gotovo nikakvu samostalnost u odnosu na Savez komunista, odnosno čitava djelatnost bila je uvjetovana partijskim direktivama s vrha, pa ostale značajne društveno-političke organizacije nisu previše ozbiljno shvaćale stavove i studentske zahtjeve koje bi Savez eventualno i javno iznio.⁸⁶ Naposljetku, Savez nije odigrao nikakvu ulogu u samim „lipanjskim gibanjima“ što je potvrdilo njegovu marginalnu poziciju i među političkim vodstvom i među studentskom populacijom.⁸⁷

U usmenoj predaji često se koristila krilatica da su vodeći šezdesetosašiši većinom „sinovi režimlja“, „sinovi rukovodilaca“, no Šime Vranić naglašava kako je „kod nas je to bio sve sami proletarijat. Pridružilo se doduše i nekoliko šminkera, no stvar je bila daleko od puko pomodne a da bi za njih mogla imati privlačnosti. Kasnije su to neki sebi rado upisivali u biografiju, ali to je posve druga tema“.⁸⁸

Boris Senker: *Ako je i postojala polarizacija onda je to bilo unutar neformalnoga dijela, na one koji su poslije bili nositelji hrvatskoga proljeća, na uvjetno rečeno desne i na ekstremnu lijevicu. Krajnje pojednostavljuvanje bi bilo kad bih rekao da je više na poziciji praksisovštine unutar lijevoga bila mladež podrijetlom iz Zagreba tj. iz dobrostojećih obitelji. Dakle, ljudi koji nisu imali nikakvih financijskih problema ni sa školovanjem, niti s uvjetima života, a da je ova druga struja koja nije tražila taj oblik radikalizacije nego ona koja je poslije formirala zahtjeve u hrvatskom proljeću dolazila većim dijelom iz pokrajine i iz siromašnijih slojeva, dakle da je suprotno nekim možda očekivanjima, građanstvo bilo lijevo, a proletarijat desno orijentiran u to vrijeme.*

Žarko Puhovski: *Utjecaj socijalne strukture na polarizaciju među studentima je po mojem sudu puno više bio slučaj '71., nego '68. '68. godine se puno više govori o socijalnim problemima nego '71., ali '71. paradoksalno veću ulogu igra socijalna struktura, jer '68. godine se bune i studenti iz domova i studenti koji stanuju u kućama. '71. je stvar krenula gotovo isključivo iz domova gdje su bili ljudi izvan Zagreba, dok su se '68. godine stvari također počele zbivati u domovima i u Zagrebu i u Beogradu, ali se veoma brzo proširilo izvan toga i pojavljivale su se simpatije ljudi izvan Sveučilišta.*

Lino Veljak: *Ono što je recimo bilo uočljivo kod nas u Zagrebu je to da su studenti, koji su dolazili iz nerazvijenih ruralnih sredina i koji u pravilu i nisu studirali filozofiju, bili manje skloni idejama studentske pobune '68. Oni su osjećali neke druge stvari prioritetno, prije svega nacionalnu ravnopravnost. Jedan dio studenata filozofije koji su bili načelno iz tih sredina se ili za vrijeme ili u razdoblju nakon '68. distancirao od tih ideja vodeći računa o tom da one nisu zapravo zanimljive najsromašnijim slojevima studenata kojima je više stalo do nekih drugih stvari kao što su nacionalna kultura, nacionalna ravnopravnost i pravednost u raspodjeli deviza.*

Predrag Matvević: *Razlike među studentima su uvjetovane socijalnim porijeklom i obiteljskim materijalnim statusom, ali ne na način koji biste očekivali. Djeca iz bogatih*

građanskih obitelji su bila sklonija lijevim idejama jer djeca iz seljačkih i radničkih obitelji nisu bila odgojena u poznavanju demokratskih vrijednosti. Što je paradoksalno jer je upravo radnički sloj smatran predvodnikom i temeljem lijevih revolucionarnih vrijednosti.

U odnosu prema Jugoslaviji, studentskim pokretom dominirala je „lijeva kritika“ koja se ticala sve očitijih socijalnih razlika. Uslijed pojave socijalnog raslojavanja, javljale su se i parole poput „svi smo mi jednaki, ali neki su malo jednakiji od drugih“. Jednako tako javljala se i kritika pozicije Hrvatske unutar Jugoslavije. Iako to nije bio dominantan problem, ipak je uočljiva pojava kritike raspodjele dohotka ili odnosa razvijenih i nerazvijenih, i to manje na Filozofskom, a više na Ekonomskom fakultetu i na nekim drugim fakultetima.⁸⁹

Ognjen Čaldarović: *Tu su počele one teme da sva lova ide u Beograd, a mi užasno puno radimo, Hrvatska ima najveći broj gastarbajtera i taj novac se vraćao u zemlju pa je onda taj novac bio distribuiran po krajevima koji su manje razvijeni u bivšoj Jugoslaviji, pa je ispalo da tamo u Beogradu svi žive ko bubreg u loju, Slovenci i Hrvati se najviše muče, a Makedonci i Crnogorci, oni krađu bogu dane. Tako da je to bio možda neki podtekst i onda je, naravno, isplivalo pomalo i nacionalno pitanje koje se onda profiliralo '71. godine.*

Mladen Martić: *Među samim ljudima je bilo jako puno razlika, nije bilo kao u Francuskoj gdje je bilo od maoista do staljinista. Vidjelo se da tu postoje od krajnje ljevice pa do ljudi koji su se slagali sa socijalističkom doktrinom, pa do liberala po današnjim mjerilima ili socijaldemokrata. Međutim, među studentima je već '68. bilo prisutno nešto što se onda '71. vidjelo. Bio je jedan krug studenata koji su bili nacionalno svjesniji, neki su bili zaista nacionalisti, šovinisti u najgorem smislu.*

Enad Puhovski: *Privredna reforma 1965. godine je donijela uvođenje tržišta, ali je i donijela – s druge strane - početak jače socijalne diferencijacije. To se nama studentima nije sviđalo. Tako da smo mi zapravo bili na neki način, ljeviji od nekakvog mainstreama društvenog, ali ljeviji na razne načine. Ili s jedne strane bliže valu komunista ili s druge strane bliži nekim, ja bih rekao, blagim oblicima anarhizma koji su se tek tada vrlo blago javljali. Međutim, sve je to bilo na lijevoj strani političkog spektra, gledajući iz današnje perspektive.*

Nakon „lipanjskih gibanja“ u studentskim organizacijama Saveza komunista i studentskim listovima pojavila se nekolicina studenata koji su kao najbolju taktiku za ostvarivanje studentskih zahtjeva vidjeli „marš kroz institucije“, odnosno preuzimanje vodećih pozicija u određenim organizacijama i institucijama poput Saveza studenata ili Saveza omladine.⁹⁰ Među tim novim studentima, koji će se odmah javiti kao određeni konkurenti generaciji šezdesetosmaša, najpoznatiji su Ivan Zvonimir Čičak, Ante Paradžik i Dražen Budiša. Primjena spomenute taktike očituje se u izboru Čička za studenta prorektora u prosincu 1970. godine, kao i u izboru Budiše, u travnju 1971. godine, za predsjednika Skupštine Saveza studenata Zagreba. Budiša se na političkoj sceni prvi put istaknuo još u jesen 1968. godine, održavši govor na Skupštini studenata Filozofskog fakulteta u kojem kritizira društveno-političko stanje u Jugoslaviji. U to vrijeme Budiša još nije bio u suparničkom odnosu s generacijom '68., ali su njegovi

stavovi, koji stavljaju naglasak na nacionalna pitanja, nailazili na sve veći odjek među neformalnim skupinama studenata po studentskim domovima.⁹¹ Te su se skupine uskoro sukobile sa studentskim vođama na čelu sveučilišnih i fakultetskih organizacija Saveza komunista smatrajući da se ne bave dovoljno hrvatskim nacionalnim interesima. Razlaz nove generacije studenata sa šezdesetosmašima slikovito pokazuje i primjer koji u svojoj knjizi donosi Tihomir Ponoš o traženju načina obilježavanja godišnjice studentskih nemira. I dok je na ilegalnom sastanku četrdesetak studenata, mahom šezdesetosmaša, prihvaćen prijedlog Slobodana Šnajdera da se na Filozofskom fakultetu organizira komuna kojom bi zaživjela „konkretna utopija“, Budiši je ona bila infantilna i smiješna, a do definitivnog je razlaza došlo kad je Šnajder predložio Budiši da sa svojim prijateljima iz Hercegovine organizira straže na Filozofskom fakultetu.⁹²

Žarko Puhovski: *'71. je izrazito mali broj ljudi bio aktivan koji su '68. imali bilo kakvu ulogu. Tako da bi se prije moglo reći da su ovi '71. pokušali na drugi se način okrenuti svojoj politizaciji. '68. godine su uglavnom usmjereni na politizaciju socijalnih problema, a '71. na politizaciju nacionalnih problema. '68. i '71., to im je zajedničko, su se svi formalno pozivali na partijske dokumente, ali protiv partijskih funkcionera za koje se tvrdilo da se ne ponašaju u skladu s partijskim dokumentima. Međutim, '71. se radilo o X. sjednici centralnog komiteta SKH koja govori o borbi protiv centralizma, a '68. godine se radilo o partijskom programu iz '58. godine za koji se smatralo da je slobodarski po duhu, ali da ga je partijska birokracija na neki način zagubila u svojem funkcioniranju.*

Kao ideološki vođe Hrvatskog proljeća profilirali su se upravo Marko Veselica i Šime Đodan, koji su tijekom „lipanjskih gibanja“ igrali ulogu partijskih agitatora zastupajući službenu komunističku struju Saveza komunista.⁹³ To jasno svjedoči o postojanju značajnih razlika i unutar protagonista šezdesetosmaškog pokreta, kao i unutar samog jugoslavenskog političkog vodstva.

Ognjen Čaldarović: *Pokret '71. godine bio sasvim drugačiji pokret. To je bila želja za afirmacijom hrvatskog identiteta, hrvatskih problema. U akciju su krenuli lideri kao Savka Dabčević i Mika Tripalo koji su bili za „čiste račune“ - ajmo podijeliti novce, federacija ne smije biti takva. Onda su politolozi izmislili pojam „federiranje federacije“ kako bi se na neki način dinamizirala ta situacija, da se postigne isto neka pravednija distribucija među pojedinim republikama. (...) Također se i Marko Veselica, kako su ga bili najavili profilirao u nekom drugom smjeru i dao veliki intervju „Vjesniku u srijedu“ pod naslovom, koliko se sjećam, „Kronika političke bitke“. Profilirao se poslije kao i Đodan '71., kao likovi koji su nosile hrvatsko proljeće, što nije bio studentski pokret nego „Hrvatsko proljeće“, sasvim drugačijeg usmjerenja nego li '68.*

Treba naglasiti da njihovi istupi na zborovima u Studentskom centru i na Filozofskom fakultetu u lipnju 1968. godine, u kojima su čak spominjane i krilatice poput one da „Hrvati uvijek srljaju kao guske kroz maglu“, nisu nailazile na veći odjek među studentskom populacijom.⁹⁴ Upravo je najveća razlika između generacija studenata '68. i '71. godine u činjenici da šezdesetosmaši nikada nisu isticali nacionalno pitanje niti doveli u pitanje federalno uređenje Jugoslavije.

Nenad Puhovski: *Ja mislim da je '71. uspjela zato što '68. nije. Mislim da se vidjelo da socijalni angažman i taj neki humani angažman, angažman za slobodu, za oslobođenje rada, je nešto što je dobrom dijelu ljudi u ovoj zemlji tada bila apstrakcija. Ono sve o čemu mi danas govorimo: o kapitalizmu, o nedostatku elementarnih prava, o ugroženosti egzistencije, je bilo nešto što smo mi tada tek naslućivali kao mogući problem. Mi smo tada govorili o slobodi u odnosu na socijalizam, ali i o slobodi u odnosu na kapitalizam u kojem je živio dobar dio Europe. Međutim, '71. se je bavila posve drugim setom problema. Ona se je bavila vrlo konkretno pozicioniranjem Hrvatske i iskorištavanjem klasične teze da nas netko pljačka, a oni kažu iz Beograda da ih pljačkaju u Zagrebu. To je nešto što je vrlo jednostavna agenda, to je nešto što je u ovim krajevima vrlo popularno i nešto na čemu su svi od kralja Aleksandra do Miloševića i Tuđmana uvijek imali uspjeha u dizanju širokih narodnih masa. Zato je '71. bila stvarna opasnost po Tita i on je posve drugačije reagirao na '71. nego na '68., jer je '71. doista ugrozila suštinu tadašnjeg društvenog sustava. '68. na žalost ili na sreću nije mogla. Tako da osim dva ili tri isključenja iz SK sve ostalo nije imalo nekih posljedica osim u našoj romantičnoj predodžbi da smo doživjeli katarzu, da smo vidjeli odškrinuta vrata neke slobode kroz koja smo mislili da smo prošli, ali smo zapravo shvatili da iza tih vrata postoji nešto što je, na žalost, mnogo gore nego ono iz čega smo izašli, a to je ono što je vodilo '71., odnosno da ta sloboda za koju smo mislili da je ljudska sloboda, '71. je bila isključivo tretirana kao nacionalna sloboda, da ne kažem sloboda nacionalizma. Na žalost, jedan dio profesora, od Veselice, Đodana i svih tih ljudi koji su bili aktivni '68. i '71., su otišli, po mom, na tu jednu nacionalističku stranu.*

NAKNADNA TUMAČENJA: UMJESTO ZAKLJUČKA

Iako su „lipanjka gibanja” 1968. na vidjelo iznijela znakove novog vremena i načina razmišljanja, nešto što je bilo dio globalne atmosfere, unatoč tome okviru strukture jugoslavenskog poretka pod paskom viših organa su zadržani. Studenti su osim šire društvene odgovornosti, glavnog pitanja na pozornici svjetskih događaja, kao svoj cilj postavili suzbijanje deformacija jugoslavenskog sustava. No osim turbulentnih zbivanja na političkoj razini, iznimno plodno razdoblje doživljavao je kulturni život. Potreba za izrazom, želja da se ide u korak s ostatkom svijeta, kao što je taj korak primjerice držao *Praxis*, bili su dodatni poticaj za studentske listove koji su u to doba doživljavali svoj vrhunac. *Omladinski tjednik* je, prema mišljenju Nenada Preloga iznesenom u intervjuu za zbornik radova o '68., predstavljao novine koje su otvarale prostor ne samo u Zagrebu i Hrvatskoj nego čitavoj bivšoj državi i u kojima se moglo kritički pisati o svemu.⁹⁵ Kritizirajući frazersku retoriku službene ideologije studenti su željeli staviti naglasak na proučavanje tema iz jugoslavenske društvene stvarnosti poput uloge institucija te pojedinaca unutar socijalističkog sustava. Unatoč tome što su u uredništvu bili mahom 20-godišnji studenti, jasno su težili uspostavi konstruktivne kritike onoga što ih okružuje.

Polagano stasa pop-kultura koja će se kasnije još više razmahati. Kultura šezdesetih (književnost, likovna umjetnost, kazalište, glazba i film) za razliku od zagrebačkih studentskih demonstracija '68., puno je jasnije ostala u sjećanju.

Drago Roksandić: *Savez omladine Zagreba bio je inače u to doba fascinantno stječište utopista, pragmatičara i karijerista te kako ljudi ideolojski suženih vidokrug,*

tako i ljudi koji su generacijski zasigurno bili među najkreativnijima u Gradu. Baš tih godina Savez omladine Zagreba je bio u jezgri stvaranja čitave jedne omladinske supkulture. U kulturnom pamćenju Grada ostali su vjerojatno jazz-klub u Gundulićevoj, „Kulušić“, siguran sam „Omladinski tjednik“ pa i Omladinska radna akcija „Sava“, projekt izgradnje nasipa koji su trajno zaštitili Zagreb od poplava. (...) Upravo tih godina u Gradu se mnogo toga zbivalo. Zagreb se 1960-ih godina mijenjao, reklo bi se, iz dana u dan. Ako netko i nije bio Zagrepčanin, dovoljno mu je bilo doći na jesenski Zagrebački velesajam da vidi što se sve u Gradu radi, proizvodi i stvara. (...) Bile su to, naime, godine Krležinih „Zastava“ ili Marinkovićevog „Kiklopa“, koji su, svaki na svoj način, imali velikog utjecaja na književni ukus, ali još više su utjecali na razvitak umijeća pluralnog čitanja poruka prošlosti. Kakofonije je bilo u Gradu u izobilju i to ne samo na Muzičkom bijenalu. Izvedbe Luigija Nona i napose Johna Cagea u dvorani „Istra“ živo pantim i danas. Kazališna avangarda je utjecala na generacijski odnos prema teatru pa i Hrvatsko narodno kazalište i Zagrebačko dramsko kazalište i Studentsko eksperimentalno kazalište trajno doživljavam prema tada stvorenim umjetničkim impulsima. Zagrebačka filmska produkcija, od dugometražne do crtanog filma, niz jakih imena i škola u slikarstvu i kiparstvu, primijenjene umjetnosti itd., sve je to skupa bilo i izazov i poticaj mnoštvu mladih ljudi poput mene.

Mladen Martić: Iz te '68. je izašlo i puno toga vrlo snažnoga što kod nas tek sada dobiva puni izraz i polako prelazi u karikaturu, od zelenih do seksualnog oslobođenja, ravnopravnosti spolova, itd. To je sve bilo nešto što je u tim godinama nastajalo i što se podrazumijevalo kao normalno da bi nam se vratilo kasnije kao diktat političke korektnosti ili Europske unije, nikad svojevrijno.

Nenad Peternac: Svakako je postojao duh '68. u cijelom svijetu, s liberalizacijom društva, oslobođanjem u pogledu seksa i droga, glazbom Beatlesa koja je donijela revoluciju – recimo meni je omogućila da u gimnaziji nosim kosu kakvu želim. U jugoslavenskom kontekstu je bilo bitno zbacivanje Rankovića '66. jer je nakon toga bila očita određena doza liberalizacije, što se moglo vidjeti u glazbi i kulturi.

No, gledajući iz perspektive tadašnjih događanja kultura nije nikako zauzimala prvo mjesto, kako piše Nenad Prelog: „Bez obzira i na Krležin govor u Društvu književnika i na druga umjetnička kretanja, na primjer *Nove tendencije*, činjenica je da je dominantno u kulturi bila jednoobraznost. Malo je toga iskakalo, kultura je stalno bila u drugom planu“.⁹⁶

Iako su obilježja pop-kulture urbane mladeži toga doba dio današnje opće kulture, studentska „lipanjska gibanja“ ipak su ostala u sjeni kasnijih događanja. Samo utopijski karakter cijelog pokreta, gledan kako iz današnjeg vremena tako iz vremena neposredno nakon 1968., postepeno je gubio na važnosti. Pred hrvatskim su društvom i politikom stajali novi problemi koji su svoju kulminaciju doživjeli 1971. i obuhvatili daleko šire slojeve populacije od one studentske. Najviše je ostao u sjećanju samih aktera koji su povremeno pisali osvrte i kritičke analize, no cijeli je pokret u javnosti ostao marginalan, tek na rubu sjećanja.

Lino Veljak: *Dok je CK bio na vlasti, kritičko promišljanje je bilo jedna tabu tema jer je dovelo do pitanje legitimitet Partije da drži monopol. Pokazivalo se da je Partija zapravo u pobuni te se iskazala kao nešto što jedno priča, drugo radi, a treće snuje. Dakle, jedna licemjerna i nelegitimna instanca i zato naravno dok je Partija čvrsto bila na vlasti, dotle nije dopuštala govor o '68. Naravno, kad je to sve skupa propalo, onda su druge stvari bile na dnevnom redu, nacionalna država, rat, ratni zločini, agresije, trgovanja, zakleti neprijatelji, međusobno potpomaganje itd. '68. je bila marginalna, jedna historijska reminiscencija.*

Mladen Martić: *'68. je bio veliki optimizam, ali '68. kao da se svi srame. Neki vide zašto nisu to do kraja proveli, što su uopće išta pokušavali, neki ne pričaju o tome, ali kad dođem nekamo van točno vidim među ljudima šezdesetosmaše i one koji to nisu.*

Nenad Puhovski: *Ja bih rekao da je '68. važna dvjema vrstama ljudi. Jedno su tadašnji profesori, koji mnogi danas više nisu živi, a oni koji jesu to smatraju jednom vrstom intelektualnog aktivizma. S druge strane je ta mlađa generacija, studentska generacija poput mene. Mi nismo imali iluziju, najveći dio nas nije imao iluziju, da se tu može nešto bitno promijeniti.*

Hod uz svjetska zbivanja ostao je ključna značajka ovog pokreta među nekadašnjim studentima, dok su ostali zahtjevi u javnosti sve više išli u zaleđe tih kretanja. Ciljevi studenata su se s vremenom počeli gledati u negativnom kontekstu, kao nešto što je u samom početku bila iluzija mladeži koja još nije spoznala nepremostive opreke sustava. Pošto je Tito javno podupro njihova zahtijevanja, više se ništa nije moglo razbukatati. Samo takva je podrška, u pravom trenutku, uspjela stati na kraj studentskom buntu i zakočiti očekivanu društvenu promjenu.

Nenad Puhovski: *Studentska generacija je doživjela tih nekih svojih pet minuta katarze i nekog gledanja u slobodu koju smo onda znali iz filmova kao „Jagode i krv“. Mislili smo da je to to, mislili smo da ćemo imati dugu kosu, ljubiti puno cura i uživati u beskrajno lijepom seksu (to se malo zafrkavam) i naravno na travi sjediti i razgovarati o Marxu i Feuerbachu. To se nije desilo zato što je život otišao u mnogo dramatičnije strane. Evidentno je da nije postojalo društveno okruženje koje bi dozvolilo da bi te ideje koje su nama bile drage doista uspiju. Tako da je to ostalo negdje na razini mladenačkih snova, no objektivno gledano, ja ne vidim da smo mi imali neku šansu.*

Inoslav Bešker: *Ne znam za druge – ali ne znam što bi trebalo toliko analizirati događaj koji je društveno bio periferan i nije ostavio zbiljskog traga? Njega je proizvelo vrijeme, pruživši jednom broju studenata da se angažiraju na nekonvencionalan način, ali sam uvjeren da bi njihov društveni angažman i bez toga bio kakav je bio.*

Nenad Peternac: *Problem je što se ni danas ne raspravlja o pitanjima poput '68. ili Praxisa, čije istraživanje sada više nikome ne može nanijeti štetu ali se o tome i dalje šuti. Stvar je u tome da se protagonisti još uvijek promatraju kao neki Jugoslaveni i ta tema još nije poželjna.*

Mladen Martić se u svojem prilogu zborniku o 1968. prisjeća: „'68. je u kasnijim godinama dobivala sve više negativne konotacije. Slušao sam mnoge razgovore u kojima se o šezdesetmašima često govorilo i pomalo posprdnno. Nisam se suprotstavljao, jer je činjenica da nismo uspjeli. Možda ovo danas što se događa u svijetu doista ide na dušu nama iz šezdeset osme, jer smo mi u pravome trenutku uočili da svijet ide krivim putem, a nismo znali kako ga promijeniti. No, vjerujem da nije samo meni ostala svijest o važnosti čuvanja ideje utopije. Pojavi li se naraštaj koji će ponovno pokušati utopiju pretočiti u stvarnost, pridružiti ću mu se odmah“.⁹⁷

Konačna ocjena „lipanjskih gibanja“ i njihove relevantnosti još uvijek izmiče. U interpretaciji „lipanjskih gibanja“ prevladavaju dva pogleda na demonstracije – prema prvom pogledu studenti su opravdano protestirali zbog sve veće konfliktnosti u društvu koja je ugrožavala budućnost jugoslavenskog socijalizma, a prema drugom radi se o nezahvalnoj mladeži koja je nasilno pokušala mijenjati postojeći sustav. Pritom su se uzroci demonstracija, kao i svaki pokušaj kritike sustava, smatrali djelom vanjskog neprijatelja ili političkog podzemlja, zbog čega je za detaljnije sagledavanje razloga sukoba bilo nužno raskinuti sa „staljinističkom optikom“. „Lipanska gibanja“ u sebi nose i proturječnost koja se iskazuje u pozivanju obje sukobljene strane na istovjetne principe i vrijednosti kao što su socijalizam, samoupravljanje i Program SKJ, o čemu najrječitije govore dva zagrebačka proglaša.

Nadalje, postavlja se pitanje autentičnosti '68., odnosno, je li do prosvjeda došlo zato što su oni 1968. bili „u modi“, ili su studenti demonstrirali zbog vlastitih uvjerenja. Nemoguće je zanemariti atmosferu u svijetu, no čini se da je ona više imala psihološki nego politički učinak. '68. je pružila revolucionaran kontekst zahvaljujući kojem su studenti imali priliku artikulirati i izraziti vlastite stavove. Iako su ciljevi pokreta ponešto različiti od onih zapadnih studenata, njihove su metode borbe nadahnule jugoslavenske studente i dale im globalni osjećaj sudjelovanja.

Gledana iz današnje perspektive, „lipanska gibanja“ 1968. godine, nesumnjivo ostaju važan povijesni trenutak, ako ne u državno-političkom smislu, onda zasigurno u društveno-kulturnom pogledu kao kratkotrajan, ali intenzivan impuls kako kritičkog tako i romantičarskog htijenja za boljim i pravednijim društvenim uređenjem.

Zusammenfassung

DIE „JUNI BEWEGUNG“: EINE MÜNDLICH GESCHICHTE DER 1968-ER STUDENTENDEMONSTRATIONEN DES PHILOSOPHISCHEN FAKULTÄT IN ZAGREB

Überall in der Welt steht das Jahr 1968 für Studentenbewegungen und politischen Protests überhaupt - daher natürlich auch in Jugoslawien. Das harte Eingreifen der Polizei wurde schrittweise mit den radikalisierten Aufforderungen der Studenten pariert. Diese Aufforderungen erstreckten sich von der individuellen Verfolgung und Bestrafung der Gewalttäter bis zur allgemeinen Kritik des damaligen politischen Systems. Sie verlangten Sanktionen für diejenigen, die als Haupt-zuständige für die Krisensituation im Land verantwortlich ernannt wurden. Ein Modell, sowie ein

Impuls war die Belgrader "Hitzige Woche" (Vrela sedmica), die als Beispiel für andere Universitätsstädte in Jugoslawien fungierte - natürlich unterschiedlicher Intensität und mit verschiedenen Erfolg. Die Situation löste sich schließlich mit Hilfe des jugoslawischen Präsidenten Josip Broz Tito, der wieder einmal sein politisches Kalkül und Geschicklichkeit bewies. Eine solche Lösung beendete aber die Diskussion über Ursachen und Ergebnissen der „Juni Bewegungen“ noch lange nicht- und gerade deswegen tauchen über dieses Thema immer noch Missverständnisse und konfrontierende Meinungen auf. Die mündlich erfragte Geschichte ermöglicht durch Gespräche mit den Akteuren des Geschehens weitere Fortschritte in der Forschung. Sie bewirken auch eine Rekonstruktion der Ereignisse sowie reflexive Überlegungen über die eigenen Handlungen in Zagreb, mit einem speziellen Schwerpunkt auf die Philosophische Fakultät.

Popis kazivača:

Žarko Puhovski, 20. 6. 2012.
Milan Mesić, 5. 7. 2012.
Ognjen Čaldarović, 10. 7. 2012.
Boris Senker, 11. 7. 2012.
Lino Veljak, 13. 7. 2012.
Drago Roksanđić, 16. 7. 2012.; 26. 7. 2012.
Nenad Puhovski, 20. 7. 2012.
Mladen Martić, 24. 7. 2012.
Inoslav Bešker, 26. 7. 2012.
Šime Vranić, 3. 8. 2012.; 9. 8. 2012.
Predrag Matvejević, 31. 8. 2012.
Nenad Peternac, 4. 9. 2012.
Gordana Škorić, 11. 9. 2012.
Lucija Maravić, 15. 9. 2012.

Literatura:

Arsić, Mirko i Dragan R. Marković. *Šezdesetima: studentski bunt i društvo*. Beograd: Istraživačko izdavački centar SSO Srbije, 1988.

Bešker, Inoslav. „Seobe nezadovoljstva“. *Šezdeset osma – lične istorije*. Malavrazić, Đorđe (ur.). Beograd: RDU RTS – Radio Beograd 2; JP Službeni glasnik, 2008., 653.-664.

Dokumenti: jun-lipanj 1968: [zbornik dokumenata o studentskim zbivanjima u Jugoslaviji u junskim danima 1968. godine]. Praxis. Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1968.

„Intervju Šime Vranić.“ *Gordogan*, Tematski blok 1968. 2-3/2004. Zagreb. 2004., 32. – 42.

Jandrić, Berislav. „Izbor iz inozemnog tiska o studentskim demonstracijama u Jugoslaviji 1968. godine.“ *Dijalog povjesničara-istoričara* 6. Zagreb, 2002., 297. – 313.

Jandrić, Berislav. „Studentske demonstracije od 3. do 11. lipnja 1968. i stavovi članova Saveza komunista Hrvatske Filozofskog fakulteta u Zagrebu o tome.“ *Dijalog povjesničara-istoričara* 5. Herceg Novi, 2002., 391.- 408.

„Kakva je Vaša slika događaja?“. *Gordogan*. Tematski blok 1968. 2-3/2004. Zagreb, 2004., 46.- 80.

Karabeg, Omer. *Razgovor s Borkom Pavičević i Žarkom Puhovskim: Nekad revolucionari, danas poslušnici*. (<http://www.zarez.hr/pages/240/zariste5.html>), 15. 7. 2012.

Klasić, Hrvoje. *Jugoslavija i svijet 1968*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2012.

Kurlansky, Mark. *1968: Godina koja je uzdrmala svijet*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2007.

Martić, Mladen. „Brucoš u rektorovoj fotelji“. *Šezdeset osma – lične istorije*. Malavrazić, Đorđe (ur.). Beograd: RDU RTS – Radio Beograd 2; JP Službeni glasnik, 2008., 672.-681.

Pervan, Ralph. *Tito and the Students: The University and the University in Self-Managing Yugoslavia*. Nedlands, W.A.: University of Western Australia Press, 1978.

Ponoš, Tihomir. *Na rubu revolucije: studenti '71*. Zagreb: Profil, 2007.

Prelog, Nenad. „Neponovljivo iskustvo“. *Šezdeset osma – lične istorije*. Malavrazić, Đorđe (ur.). Beograd: RDU RTS – Radio Beograd 2; JP Službeni glasnik, 2008., 665. – 666.

Novine i članci:

Grizelj, Jug. „Šta hoće poljski student“. *Polet*, svibanj 1968.: 13.

Legetić, Miloje. „Intervju sa Simeonom Zatezalom“. *Vjesnik u srijedu*. 19. lipnja 1968.

Petrović, Gajo. 1964. „Čemu Praxis?“. *Praxis* 1/1: 3.-4.

Popović, M., Šinković, D., Tanjug. „Demonstracije studenata u Beogradu“. *Vjesnik*. 4. 6.1968.

Puhovski, Žarko. „Poljska danas“. *Omladinski tjednik*. 8. svibnja 1968.: 4.

Puhovski, Žarko. „Omladina ČSSR za vrijeme agresije“. *Omladinski tjednik*. 23. listopada 1968.

Sabolović, Duško. 1968. „Korčulanska ljetna škola: sastali se filozofi“. *Polet* 21: 7.

Supek, Rudi. „Robno-novčani odnosi i socijalistička ideologija“. *Praxis* 1-2: 170.-179.

Zagorac, D. „Plebiscit za Titovu riječ“. *Vjesnik u srijedu*. 19. lipanj 1968.

Ž., Z. „Boriti se za sve opravdane zahtjeve studenata“. *Vjesnik*. 4. 6. 1968.: 5.

Popis slika:

Slika 1. Zbor studenata u Studentskom centru u Zagrebu – VUS, 26. 6.1968.

Slika 2. Miting studenata Zagrebačkog sveučilišta u Studentskom centru

Bilješke:

1 Hrvoje Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. (Zagreb: Naklada Ljevak, 2012), 82.

2 Mark Kurlansky, *1968: Godina koja je uzdrmala svijet* (Zagreb: Naklada Ljevak, 2007), 90.-91.

3 Žarko Puhovski, „Poljska danas“, *Omladinski tjednik*, 8. svibnja 1968., 4; Žarko Puhovski, „Omladina ČSSR za vrijeme agresije“, *Omladinski tjednik*, 23. listopada 1968., 4; Jug Grizelj, „Šta hoće poljski studenti“, *Polet*, svibanj 1968., 13.

4 Miloje Legetić, „Intervju sa Simeonom Zatezalom“, *VUS*, (19. lipnja 1968.), 4.

5 Temeljni pojam „prakse“ kod praksisovaca dobiva posebno značenje. Dok tradicionalno označava bilo koju ljudsku djelatnost; u Praxis-filozofiji „praksa“ je definirana kao „slobodna stvaralačka djelatnost“. Nešto širu definiciju „prakse“ donosi Gajo Petrović – praksa je „slobodna, univerzalna, stvaralačka i samostvaralačka

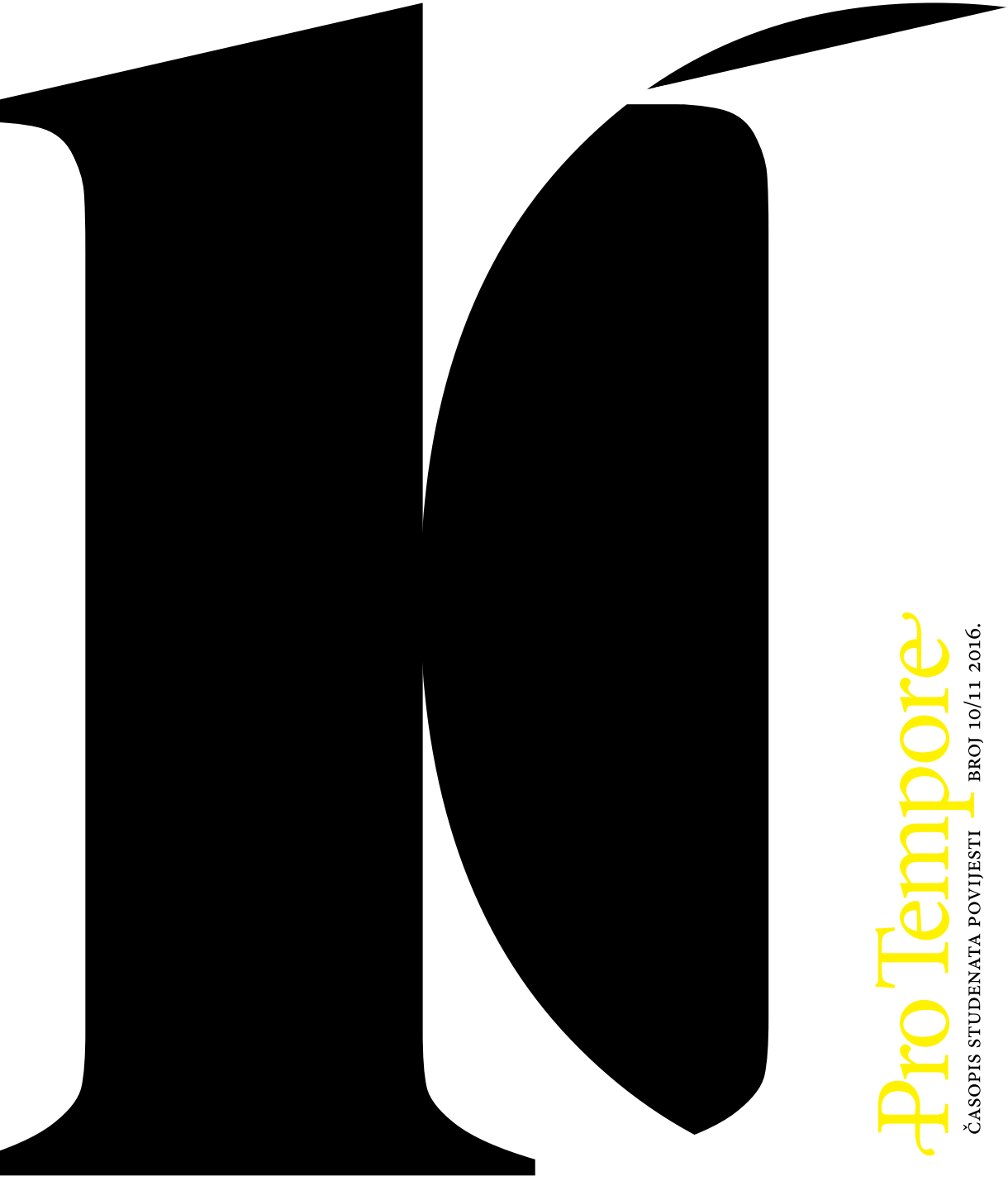
djelatnost kojom čovjek stvara (čini, proizvodi) i mijenja (oblikuje) svoj povijesni svijet i sama sebe; djelatnost svojstvena čovjeku po kojoj se on bitno razlikuje od svih drugih bića“. (Petrović, Gajo: *Praksa/istina*, Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske i „Kulturni radnik“, 1986. 14.)

6 Gajo Petrović, „Čemu Praxis?“, *Praxis* 1/1 (1964.), 3.-4.

7 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968*. (2012.), 67.

- 8 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 70. – 72.
- 9 Duško Sabolović, „Korčulanska ljetna škola: sastali se filozofi“, *Polet*, 21/3 (1968.), 17.
- 10 Sabolović, „Korčulanska ljetna škola: sastali se filozofi“, (1968.), 199.
- 11 Ralph Pervan, *Tito and the Students: The University and the University in Self-Managing Yugoslavia* (Nedlands, W.A.: University of Western Australia Press, 1978.), 60.-61.
- 12 Pervan, *Tito and the Students* (1978.), 65.
- 13 Pervan, *Tito and the Students* (1978.), 59.
- 14 Rudi Supek, „Robno-novčani odnosi i socijalistička ideologija“, *Praxis*, 1-2/ 5, 178.
- 15 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 61.
- 16 Tihomir Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.* (Zagreb: Profil, 2007.), 43.-44.
- 17 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 142.
- 18 Uredništvo Gordogana, „Kakva je Vaša slika događaja?“, *Gordogan*. 2-3/2004, 35.
- 19 Uredništvo Gordogana, „Kakva je Vaša slika događaja?“, *Gordogan*. 2-3/2004, 70.
- 20 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 214.
- 21 Uredništvo Gordogana, „Kakva je Vaša slika događaja?“, *Gordogan*. 2-3/2004., 65.
- 22 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 208.-209.
- 23 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 210.
- 24 Posebnom broju Praxisa posvećenom 1968., op.a.
- 25 Mirko Arsić i Dragan R. Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije 1988.), 72. - 74.
- 26 Berislav Jandrić, „Izbor iz inozemnog tiska o studentskim demonstracijama u Jugoslaviji 1968. godine.“ *Dijalog povjesničara-istoričara* 6 (2002.), 298.
- 27 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 122.-123.
- 28 Arsić i Marković, *Šezdesetosma* (1988), 94.
- 29 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004., 36.;38.
- 30 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, 36.
- 31 Prema iskazu Ognjena Čaldarovića (10. 7. 2012.); Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004., 36.
- 32 M.Popović, D. Šinković, Tanjug, „Demonstracije studenata u Beogradu“, *Vjesnik*, 4. 6.1968., 3; Z.Ž., „Boriti se za sve opravdane zahtjeve studenata“, *Vjesnik*, 4. 6.1968., 5.
- 33 Berislav Jandrić, „Studentske demonstracije od 3. do 11. lipnja 1968. i stavovi članova Saveza komunista Hrvatske Filozofskog fakulteta u Zagrebu o tome,“ *Dijalog povjesničara-istoričara* 5 (2002.), 394.
- 34 Praxis, *Dokumenti : jun-lipanj 1968: [zbornik dokumenata o studentskim zbivanjima u Jugoslaviji u junskim danima 1968. godine]* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1968), 191.
- 35 Jandrić. „Studentske demonstracije 1968. u Zagrebu“ (2002.), 394.
- 36 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004., 38.
- 37 Uredništvo Gordogana, „Kakva je vaša slika događaja?“, *Gordogan*, 2-3/2004., 49.
- 38 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 194.
- 39 Uredništvo Gordogana, „Kakva je vaša slika događaja?“, *Gordogan*, 2-3/2004.,48.
- 40 Uredništvo Gordogana, „Kakva je vaša slika događaja?“, *Gordogan*, 2-3/2004., 48.
- 41 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 196.
- 42 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004., 40.
- 43 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004, 41.
- 44 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004., 40.
- 45 Citat prema iskazu Šime Vranića (09. 8. 2012.)
- 46 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 132.
- 47 Praxis, *Dokumenti : jun-lipanj 1968: [zbornik dokumenata o studentskim zbivanjima u Jugoslaviji u junskim danima 1968. godine]* (Zagreb: Hrvatsko filozofsko društvo, 1968), 199.
- 48 Jandrić „Studentske demonstracije 1968. u Zagrebu,“ (2002.), 394.
- 49 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 193.
- 50 Jandrić „Studentske demonstracije 1968. u Zagrebu,“ (2002.), 394.
- 51 Jandrić „Studentske demonstracije 1968. u Zagrebu,“ (2002.), 396.
- 52 Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.* (2007.), 38.
- 53 Citat prema iskazu Žarka Puhovskog (20. 6. 2012.)
- 54 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 200.
- 55 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 97.
- 56 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 142.
- 57 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 99.
- 58 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 148.
- 59 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 83.
- 60 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 120.
- 61 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 120./121.
- 62 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 149.-150.
- 63 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 117.
- 64 Ralph Pervan, *Tito and the students* (1978.), 155.-156.; 162.; 166.-168.
- 65 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 153.
- 66 Pervan, *Tito and the students* (1978.), 155.
- 67 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 169.-170.
- 68 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 171.
- 69 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 171.-172.
- 70 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 170.
- 71 Miloje Legetić, „Intervju sa

- Simeonom Zatezalom“, *VUS*, 19. lipnja 1968., 4.
- 72 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 175.-176.
- 73 Dušan Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: Glavni procesi 1918 – 1985* (Zagreb: Školska knjiga, 1985.), 338.
- 74 Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.* (2007.), 42.
- 75 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 177.
- 76 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 177.
- 77 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 179. – 181.
- 78 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 184.
- 79 Bilandžić, *Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije* (1985.), 338.
- 80 D. Zagorac, „Plebiscit za Titovu riječ“, *VUS*, 19. 6. 1968., 4.
- 81 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 133.
- 82 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 134.
- 83 Arsić i Marković, *Šezdesetosma: studentski bunt i društvo* (1988.), 135.
- 84 Pervan, *Tito and the Students* (1978.), 174. – 175.
- 85 Pervan, *Tito and the Students* (1978.), 127.
- 86 Pervan, *Tito and the Students* (1978.), 28.; 127.; 149.
- 87 Pervan, *Tito and the Students* (1978.), 150.
- 88 Uredništvo Gordogana, „Intervju Šime Vranić“, *Gordogan*, 2-3/2004., 42.
- 89 Nenad Prelog, „Neponovljivo iskustvo“ *Šezdeset osma – lične istorije* (2008.), 665. – 666.
- 90 Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.* (2007.), 43.
- 91 Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.* (2007.), 45.-46.
- 92 Ponoš, *Na rubu revolucije: studenti '71.* (2007.), 46.
- 93 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 194; 198.
- 94 Klasić, *Jugoslavija i svijet 1968.* (2012.), 198.
- 95 Prelog, „Neponovljivo iskustvo“ *Šezdeset osma – lične istorije* (2008), 666 – 667.
- 96 Prelog, „Neponovljivo iskustvo“ *Šezdeset osma – lične istorije* (2008.), 668.
- 97 Mladen Martić, „Brucoš u rektorovoj fotelji“, *Šezdeset osma – lične istorije* (2008.), 681.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI – BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

ČASOPIS STUDENATA POVIJESTI BROJ 10/11 2016.

Pro Tempore

Časopis studenata povijesti
Godina VIII, broj 10-11, 2016.

Glavni i odgovorni urednik

Tomislav Brandolica

Zamjenik glavnog urednika

Filip Šimetin Šegvić

Uredništvo

Tomislav Brandolica, Marta
Fiolić, Kristina Frančina, Marko
Lovrić, Valentina Nedeljko, Nikola
Seiwerth, Filip Šimetin Šegvić

Urednici pripravnici

Zvonimir Plavec, Vjenceslav
Rupčić, Porin Šćukanec Reznicek

Redakcija

Tomislav Brandolica, Marta Fiolić,
Kristina Frančina, Marko Lovrić,
Valentina Nedeljko, Zvonimir
Plavec, Vjenceslav Rupčić, Nikola
Seiwerth, Porin Šćukanec Reznicek,
Filip Šimetin Šegvić

Recenzenti

dr. sc. Damir Agičić
dr. sc. Ivo Banac
dr. sc. Tomislav Galović
dr. sc. Ivo Goldstein
dr. sc. Iskra Iveljić
dr. sc. Tvrtko Jakovina
dr. sc. Hrvoje Klasić
dr. sc. Bruna Kuntić-Makvić
dr. sc. Jelena Marohnić
dr. sc. Mirjana Matijević Sokol
dr. sc. Hrvoje Petrić
dr. sc. Drago Roksandić
Marie Scatena, MA
akademik Arnold Suppan
Marina Šegvić, prof.
dr. sc. Božena Vranješ Šoljan

Lektura i korektura

Gabrijela Detelj
Marta Fiolić
Ana Jelić
Nikolina Kos
Marko Pojatina
Tihomir Varjačić

Dizajn i priprema za tisak

DZN studio

Prijevodi s engleskog jezika

Tomislav Brandolica
Tina Miholjančan, prof.
Marija Marčetić
Ivan Markota
Krešimir Matešić
Judita Mustapić
Kristina Videković

Prijevodi s njemačkog jezika

Mirela Landsman Vinković
Filip Šimetin Šegvić
Azra Plićanić Mesić

Prijevodi s francuskog jezika

Jasna Čirić, prof.
Marta Fiolić
Marija Galić
Tea Šimičić

Prijevodi s talijanskog jezika

Tihana Filipčić
Loretta Lanča

Izdavač

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb

Tisak

Mediaprint – Tiskara Hrastić

ISSN: 1334-8302

Tvrđnje i mišljenja u objavljenim
radovima izražavaju isključivo
stavove autora i ne predstavljaju
nužno stavove i mišljenja
uredništva i izdavača

Izdavanje ovog časopisa financijski su omogućili:

Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu
Odsjek za povijest
Filozofskog fakulteta
Sveučilišta u Zagrebu,
Studentski zbor
Sveučilišta u Zagrebu

Privatne donacije:

Vesna Miović, I. P., M. Č.

Redakcija časopisa Pro tempore
svim se donatorima iskreno
zahvaljuje na financijskoj podršci!

Časopis se ne naplaćuje.

Adresa uredništva:

Klub studenata povijesti – ISHA
Zagreb
(za: Redakcija Pro tempore),
Filozofski fakultet
Sveučilišta u Zagrebu,
Ivana Lučića 3,
10000 Zagreb

E-mail:

pt.redakcija@gmail.com
tomislav.brandolica@gmail.com